

Berlin Türk Şehitliği ve Mezar Taşları

Alaattin Uca*

Ahmet Hamdi Can**

ORCID: 0000-0002-4211-6744

ORCID: 0000-0002-1767-9481

Öz

Almanya’da resmi olarak yapılan ilk Türk Mezarlığı Osmanlı Devleti’nin Berlin (Prusya) Elçisi Giritli Ali Aziz Efendiye aittir. Daha sonra Muhammet Esat Efendi, Rahmi Efendi, Rasim Efendi ve Aziz Ağa gibi diğer elçilik görevlilerinin de cenazeleri bu mezarlığa defnedilmiştir. Bu mezarlık 1798-1863 yılları arasında Almanya’da vefat eden görevliler için yapılmıştır. 1863’te Almanya bu mezarlığın başka bir yere naklini istemiştir. Osmanlı Devleti bu isteği kabul edince mezarlık 1866’da bugünkü yerine taşınmıştır. 1867’de Sultan Abdülaziz yeni mezarlığa bir abide yaptırmıştır. Bu abidede bulunan beş levhaya eski mezarlığa defnedilmiş olan elçilik görevlilerinin ve bir öğrencinin mezar taşı bilgileri yazılmıştır. I.Dünya Savaşında yaralanan bazı Türk askerleri tedavi için Berlin’e gönderilmiş ve bunlardan bazıları orada şehit olmuştur. Şehitler buraya defnedilince mezarlığın adı şehitliğe dönüşmüştür. Ayrıca Ermeniler tarafından şehit edilen Talat Paşa, Bahattin Şakir Bey ve Cemal Azmi Bey de buraya defnedilmiştir. Berlin’de vefat eden Türklerin yanı sıra Türk olmayan diğer Müslümanların mezarları da burada bulunmaktadır. Bu makalede Berlin Türk Şehitliğinin tarihçesi ve şehitlikte yer alan abide ve mezar taşları üzerine bir inceleme yapılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Almanya, Berlin, Türk şehitliği, Şehitlik abidesi, Mezar taşları**Gönderme Tarihi:** 25/07/2019**Kabul Tarihi:**22/09/2019

* Doç.Dr., Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü E-posta: alaattinuca@kmu.edu.tr

** Dr. Öğrt. Üyesi, Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Mütercim Tercümanlık Bölümü Karaman, E-posta: ahamdican@kmu.edu.tr

Tombstones and Berlin Turkish Martyrdom

Alaattin Uca

Ahmet Hamdi Can

ORCID: 0000-0002-4211-6744

ORCID: 0000-0002-1767-9481

Abstract

The first Turkish cemetery officially built in Germany belongs to the Ambassador of Ottoman Empire in Berlin (Prussian), Giritli Ali Aziz Efendi. Later on, the other embassy employees such as Muhammet Esat Efendi, Rahmi Efendi, Rasim Efendi and Aziz Ağa were also buried in this cemetery. This cemetery was built for the officers who died in Germany between 1798-1863. In 1863, Germany requested the transfer of this cemetery to another location. When the Ottoman State accepted this request, the cemetery was carried to its present location in 1866. In 1867 Sultan Abdülaziz built a monument in the new cemetery. The tombstone data of the embassy officers and a student who were buried in the previous cemetery were written on the five plaques in this monument. Some Turkish soldiers wounded in World War I were sent to Berlin for treatment and some of them got martyred there. When the martyrs were buried here, the name of the cemetery was changed into a martyr. Talat Pasha, Bahattin Şakir Bey and Cemal Azmi Bey who were killed by Armenians were also buried here. The tombs of other non-Turkish Muslims, as well as the Turks who died in Berlin, are also here. In this article, the history of Berlin Turkish Martyrdom and the memorial and tombstones in the martyrdom are examined.

Keywords: Germany, Berlin, Turkish Martyrdom, Martyrdom Monument, Tombstones

Received Date: 25/07/2019

Accepted Date: 22/09/2019

Турецкие кладбища и надгробия в Берлине

Резюме

Открытие первого официального кладбища в Германии принадлежит послу Османской Империи в Берлине (Пруссии) критянину Али Азизу Эфенди. Позднее на этом кладбище были похоронены другие сотрудники посольства, такие как Мухаммет Эсат Эфенди, Рахми Эфенди, Расим Эфенди и Азиз Ага. Это кладбище было открыто для захоронения работников, умерших в 1798-1863 годах. В 1863 году Германия потребовала перевести это кладбище в другое место. В 1966 году Османское Государство приняло это требование и перенесло его на нынешнее место. В 1867 году Султан Абдюльазиз поставил памятник в новом кладбище. На этом памятнике были написаны имена пяти сотрудников посольства и одного студента, похороненных в старом кладбище. Во время Первой Мировой войны, некоторых турецких солдат отправляли в Берлин на лечение, некоторые из них умирали здесь. Так, как здесь часто стали хоронить солдат, кладбище превратилось в воинское кладбище. Талат-паша, Бахаттин Сакир-бей и Джемаль Азми-бей, которые были убиты армянами, также были похоронены здесь. Помимо турков, умерших в Берлине, на кладбище есть могилы и других мусульман, не турков. В этой статье была проанализирована история турецкого кладбища в Берлине и памятников и надгробий находящихся в этом кладбище.

Ключевые слова: Германия, Берлин, турецкое кладбище, памятники на кладбище, надгробия

Получено: 25/07/2019

Принято: 22/09/2019

Giriş

Berlin'deki Türk şehitliği Neuköln semtinde Colombiadamm Caddesindedir. Şehitliğin giriş kapısı bu caddeye açılmaktadır. Şehitlik, Almanya'da yaşayan Türkler için olduğu kadar diğer Müslümanlar için de büyük önem taşımaktadır. Burada Türkler başta olmak üzere çok sayıda Müslümanın mezarları yer almaktadır. Osmanlı Devleti ile Prusya arasında kurulan diplomatik ilişkilerden dolayı Berlin'e gönderilen elçilik görevlilerinden orada vefat edenlerden bazılarının mezarları bu şehitlikte bulunmaktadır. Bu mezarlar şehitliğin kuruluşuna vesile olmuştur. Ayrıca yakın tarihimizin önemli simalarından Sadrazam Talat Paşa buraya defnedilmiştir. Talat Paşa, 1874 yılında Edirne'de doğmuştur. Edirne Askeri Rüştiyesini bitirmiştir. Edirne Posta ve Telgraf İdaresinde çalışmış ayrıca bazı okullarda Türkçe öğretmenliği görevinde bulunmuştur. Fransızca ve Rumca öğrenmiştir. İttihat ve Terakki Cemiyeti içinde aktif görevlerde bulunmuştur. Bu yüzden tutuklanmış daha sonra serbest bırakılmıştır. Selanik'e sürgün edilince orada 1906 yılında Osmanlı Hürriyet Cemiyetini kurmuştur. Bu cemiyet II. Meşrutiyetin ilanında etkili olmuştur. Meşrutiyetin ilanından sonra Talat Paşa'nın Cemiyet içindeki etkisi daha da artmıştır. 27 Mayıs 1915 tarihli Tehcir Kanununun çıkarılmasında ve uygulanmasında Cemiyetin ünlü liderlerinden biri ve Dâhiliye Nazırı sıfatıyla önemli bir rol oynamıştır. Osmanlı tarihinde sadrazamlığa getirilen ilk mebus olmuştur. Mondros Mütarekesinden sonra diğer ünlü İttihatçılarla birlikte yurtdışına çıkarak Almanya'nın başkenti Berlin'e gitmiştir. Burada 15 Mart 1921 tarihinde Ermeniler tarafından şehit edilince, Berlin Türk Şehitliğine defnedilmiş ancak sonradan naaşı İstanbul'a nakledilmiştir.¹ İttihat ve Terakki Liderlerinden Dr. Bahattin Şakir Bey'in mezarı da bu şehitliktedir. Bahattin Şakir Bey, 1874 yılında doğmuştur. 1896'da Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'den tabip yüzbaşı rütbesiyle mezun olmuştur. Askeri Tıbbiyedeki öğrencilik yıllarından itibaren İttihat ve Terakki Cemiyetinin aktif üyeleri arasında yer almıştır. Tıp Fakültesine muallim muavini olarak görevlendirilmiş ve 1901 yılında geleceğin veliahdı Yusuf İzzettin Efendi'nin özel tabipliğine tayin edilmiştir. İttihat ve Terakki Cemiyeti ile ilişkisi ve Yusuf İzzettin Efendi'yi Cemiyete bağlama faaliyetleri Sultan II. Abdülhamit tarafından tespit edilince Erzincan'a sürülmüştür. Erzincan'dan kaçarak Paris'e gitmiş ve II. Meşrutiyetin ilanına kadar orada Ahmet Rıza Bey ve diğer arkadaşlarıyla beraber Cemiyetin Paris Şubesinde faaliyet göstermiştir. Meşrutiyet ilan edildikten sonra tekrar İstanbul'a dönmüştür. Cemiyetin yayın organı Şura-yı Ümmet gazetesinin imtiyaz sahipliği görevini üstlenmiştir. 31 Mart Ayaklanması ve ardından Adana'da yaşanan Ermeni olayları ile ilgili ithamlarla karşılaşmıştır. O dönemde Osmanlı Devleti'nin karşılaştığı pek çok iç ve dış gelişmelerde aktif rol

¹ M. Şükrü Hanioglu, "Talat Paşa (1874-1921) Osmanlı Sadrazamı", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 39, İstanbul: TDV Yay., 2010, 502, 503.

oynamıştır. 1913 yılında Teşkilat-ı Mahsusa'nın siyasi bölüm şefi olmuştur. İttihat ve Terakki Cemiyetinin genel merkez üyeliğine getirilmiştir. I.Dünya Savaşında bizzat cephede ve mücadelenin içinde yer almıştır. Bu savaşta Teşkilat-ı Mahsusa görevleri doğrultusunda hareket etmiştir. Üçüncü Ordu karargâhında bulunmuştur. Ermenilerin Ruslarla işbirliğini önlemeye çalışmış, Ermeni ve Rus kuvvetlerine karşı yürütülen mücadelede aktif görev almıştır. Emrindeki kuvvetlerle Oltu, Artvin ve Ardahan'da kontrolü sağlamıştır. Enver Paşa komutasındaki düzenli ordunun Sarıkamış'ta başarılı olamaması üzerine doğu cephesinde çöküş başlamış bu sefer de çekilişi organize etmiş, sivil halkın zarar görmemesi için faaliyetlerde bulunmuştur. Tehcir Kanununun çıkarılmasında sorumluluğu olduğu iddia edilmiştir. Mütarekenin imzasından sonra yurtdışına çıkma kararı alan İttihat ve Terakki Cemiyetinin üst düzey liderleriyle birlikte o da Almanya'ya gitmiştir. Orada faaliyetlerini sürdürürken 16-17 Nisan 1922 gecesini yanında bulunan Cemal Azmi Bey ile birlikte Berlin'de Ermeniler tarafından şehit edilmiştir. Cenazesi Berlin Türk Şehitliğine defnedilmiştir.²İttihatçılığıyla ünlü Trabzon eski valisi Cemal Azmi Bey de bu şehitliğe defnedilenler arasındadır. Cemal Azmi Bey, 1868 yılında Arapkir'de doğmuştur. 1891'de Mülkiye mektebinden mezun olmuştur. Çeşitli okullarda öğretmenlik ve çeşitli kazalarda kaymakamlık görevlerinde bulunmuştur. Kosova merkez kazası kaymakamlığı sırasında İttihat ve Terakki Cemiyetine üye olmuştur. Siverek, Bolu ve Rize'de mutasarrıf olarak görev yapmıştır. I.Dünya Savaşı yıllarında yaklaşık 4 yıl Trabzon Valiliği görevini yürütmüştür. Teşkilat-ı Mahsusa'ya gereken desteği vermiş, toplantılarına katılmıştır. Ruslar Erzurum'u işgal edip Trabzon'a kadar geldikten sonra Ordu'ya geçmiştir.³ İttihat ve Terakki Cemiyeti tarafından kendisine verilen emirleri uygulamakla suçlanmıştır. Birçok Ermeninin onun emriyle öldürüldüğü, Ermenilerin mallarının gasp edildiği iddialarına maruz kalmıştır.⁴ Mondros Mütarekesi imzalandıktan sonra o da İttihat ve Terakkinin ünlü liderleriyle birlikte yurtdışına çıkarak Berlin'e gitmiştir. 16-17 Nisan 1922 gecesini Bahattin Şakir Bey ile birlikte şehit edilmiştir. Onun cenazesi de Berlin Türk Şehitliğine defnedilmiştir.⁵ Talat Paşa 1921 yılında Dr. Bahattin Şakir ile Cemal Azmi Beyler de 1922 yılında Ermeniler tarafından Almanya'nın başkenti Berlin'de şehit edilmiştir.⁶ Yirminci yüzyılın başlarında yaşanan bu gelişmelerden sonra aynı yüzyılın ikinci yarısından itibaren Almanya ile Türkiye ilişkileri farklı bir boyut kazanmıştır.1960'lı yıllardan sonra başlayan iş gücü göçüyle birlikte Almanya'ya gelen ve burada vefat eden Türk işçileri, onların çocukları ya da diğer yakınlarından Türkiye'ye nakli mümkün olmayanların da bu

² Dr. Bahattin Şakir Bey hakkında daha fazla bilgi için bkz: Alaattin Uca, *İttihad ve Terakki liderlerinden Bahaeddin Şakir Bey*, Konya: Kömen Yayınları, Nisan 2015, 1, 2; Hikmet Çiçek, *Dr. Bahattin Şakir İttihat ve Terakki'den Teşkilatı Mahsusa'ya Bir Türk Jakobeni*, İstanbul: Kaynak Yayınları, Nisan 2007.

³ İsmail Hacifettahoğlu, "Birinci Dünya Harbi Döneminin Az Tanınan Bir Siması: Trabzon Valisi Cemal Azmi Bey", *Türk İdare Dergisi*, sy. 435 (Haziran 2002): 248-251, 259, 260.

⁴ Uğur Üçüncü, "Milli Mücadele Döneminde Trabzon'da İttihatçılık", Yüksek Lisans Tezi, Karadeniz Teknik Üniversitesi, 2006, 7.

⁵ https://tr.wikipedia.org/wiki/Cemal_Azmi_Bey(23. 05. 2019).

⁶ Mehmet Bicik, *Ermeni Terörü Soykırım Yalanı*, Ankara: Tutku Yayınevi, Şubat 2015, 238.

şehitliğe defnedildiği anlaşılmaktadır. Berlin Türk Şehitliğini tanıtan ve ekler kısmında fotoğrafı görülen anıtsal yapıda⁷ yer alan yazıda şehitlikle ilgili şu bilgilere yer verilmiştir:

“TÜRK ŞEHİTLİĞİ

Berlin’de ikinci Türk Mezarlığı olarak 1866 yılında Sultan Abdülaziz zamanında kurulmuştur. 1798’de tesis olunan ilk Türk kabristanındaki mevtalar buraya taşınmışlardır. Mezarları nakledilen, Prusya’da Osmanlı Sefiri iken 29 Ekim 1798’de vefat eden devlet adamı, şair ve tasavvuf eri Giritli Ali Aziz Efendi ile diğer dört merhum adına 1867 yılında kurulan abide 1988’de Berlin Senatosu tarafından Diyanet İşleri Türk-İslâm Birliğinin işbirliği ile tamir edilmiştir. 1920/21 yıllarında şehitliğin ihyasında Osmanlı Büyükelçiliği eski imamı Hafız Şükrü Efendi’nin büyük emeği geçmiştir. Caminin yapımı ve şehitliğin bugünkü durumu Berlin’de çalışan Türk işçisinin eseridir.”

Söz konusu anıtsal yapıda bu ifadelerin Almanca yazıldığı şu metin de bulunmaktadır:

“DER TÜRKISCHE FRIEDHOF

Wurde als zweite türkische Begräbnishstätte Berlin’s 1866 zur Regierungszeit des sultans Abdül Aziz eingeweiht. Die auf dem 1798 eingerichteten ersten Türkenfriedhof bestattet gewesenen Toten wurden hierher überführt. Das im Jahre 1867 für den Staatsmann, Dichter und Mystiker Ali Aziz Efendi aus Kreta, verstorben am 29. Oktober 1798 als osmanischer Botschafter in Preussen, und die zusammen mit ihm hierher überführten weiteren vier Verstorbenen errichtete Monument ist im Jahre 1988 durch den Senat von Berlin in Zusammenarbeit mit der Türkisch-Islamischen Union der Anstalt für Religion restauriert worden. Um die Erneuerung des Friedhofes hat sich 1920/21 der ehem. Imam der osmanischen Botschaft, Hafız Şükrü Efendi, verdient gemacht. Die Moschee und die heutige Gestalt des Friedhofes ist das Werk der türkischen Arbeitnehmerschaft Berlin’s.”

2.Şehitliğin İlk Oluşumu

Şehitlikte bulunan anıttaki yazıdan da anlaşıldığı gibi Berlin Türk Şehitliği, Osmanlı-Prusya diplomasi tarihinin izlerini taşımaktadır. Buraya gönderilen ilk elçilerden birinin vefat etmesi üzerine Almanya’da, Osmanlı mezarlığının yapılması gündeme gelmiştir.17. yüzyılın başlarından itibaren Prusya Prenslığı Almanya’da siyasette etkili olmaya başlamıştır.⁸ Bu dönemde Osmanlı-Prusya ilişkileri başlamış fakat 18.

⁷ Bkz: Ek-1, A2, A3, A4.

⁸ Davut Dursun, “Almanya-Tarih”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 2, İstanbul: TDV Yay., 1989, 511.

yüzyılın ikinci yarısında daha çok gelişmiştir. İlk elçi olarak Prusya adına Rexin, 24 Ocak 1755 günü yanında iki refakatçisiyle birlikte Berlin'den hareket ederek aynı yılın Mart ayında İstanbul'a gelmiştir. İlk gelişinde umduğunu bulamayan Rexin ülkesine dönmüş ama 1757 yılının Ocak ayında tekrar İstanbul'a gelmiştir. Bu sefer daha iyi karşılanmıştır. 1766 yılına kadar İstanbul'da elçilik görevini sürdürmüştür.⁹ Rexin'in İstanbul'da bulunduğu sırada 1763 yılında Osmanlı Devleti adına Prusya Krallığına bir elçilik heyeti gönderilmiştir.¹⁰ Bu heyetin başına Ahmet Resmi Efendi getirilmiştir. Ahmet Resmi Efendi ve beraberindeki heyet Osmanlı Padişahı III. Mustafa tarafından Prusya Kralı II. Friedrich'e elçi olarak gönderilmiştir. 73 kişiden oluşan heyet, 24 Temmuz 1763 günü İstanbul'dan hareket etmiştir. Ahmet Resmi Efendi'ye talimat bizzat Padişah tarafından verilmiştir. Sefaret heyeti 7 Kasım 1763 günü merasimle Berlin'e girmiştir. Yaklaşık 5 ay burada kalan heyet 20 Nisan 1764 günü Kralın huzuruna çıkarak vedalaşma merasimi yapılmıştır. Ertesi gün Finckenstein tarafından kabul edilen Ahmet Resmi Efendi bir süre daha kalarak 2 Mayıs 1764'te Berlin'den hareket etmiştir.¹¹ Osmanlı Sultanı III. Selim tarafından Prusya Kralı II. Friedrich'e elçi olarak gönderilen Ahmet Azmi Efendi ise 21 Şubat 1791 tarihinde Kral tarafından kabul edilmiştir. Ahmet Azmi Efendi Osmanlı Devleti'nin "Orta Elçi" sıfatıyla Berlin'de oturan elçisi olarak görev yapmıştır.¹² Zira bu dönemde Avrupa devletleri nezdine, üç-dört sene kalmak üzere elçi göndermek usulü benimsenmiştir.¹³

Berlin Türk Şehitliğinin tarihçesi de Osmanlı-Prusya diplomatik ilişkilerine paralel olarak 18. yüzyılın ikinci yarısına kadar uzanmaktadır.¹⁴ Osmanlı Devleti 1796 yılında daimi elçi sıfatı ve fevkalâde murahhas orta elçi unvanıyla Giritli Ali Aziz Efendi'yi Berlin'e Prusya hükümeti nezdinde daimî elçi olarak görevlendirmiştir.¹⁵ Ali Aziz Efendi, Girit'in Kandiye şehrinde doğmuştur. Bu nedenle Giritli Ali Aziz Efendi olarak anılmıştır. Osmanlı Devletinin Berlin elçiliğinde daimi elçi sıfatı ve fevkalâde murahhas orta elçi unvanıyla 4 Haziran 1797 tarihinde göreve başladığı tarihten vefat ettiği tarihe kadar Osmanlı Padişahı III. Selim adına Osmanlı Devleti'ni temsil etmiştir.¹⁶ Seyyid Mehmet Naili Efendi'nin mazereti nedeniyle Prusya

⁹ Uğur Kurtaran, "Osmanlı Prusya İlişkilerinin Gelişiminde Prusya Elçisi Karl Adolf Von Rexin'in Faaliyetleri (1755-1761)", *Uluslararası İlişkiler* 12, sy. 47 (2015): 117, 122, 126.

¹⁰ İsmet Özadam, *Urbanstrasse'den Colombiadamm'a Akan Bir Hikâye*, Uşak, 2015, 7.

¹¹ Kemal Beydilli, *Büyük Friedrich ve Osmanlılar – XVIII. Yüzyılda Osmanlı-Prusya Münasebetleri*, İstanbul: Güryay Matbaacılık, 1985, 81, 83, 89, 90.

¹² Kemal Beydilli, *1790 Osmanlı-Prusya İttifâkı (Meydana gelişi-Tahlili-Tatbiki)*, İstanbul: Gürkay Matbaacılık, 1984, 111, 131.

¹³ M. Cavid Baysun, "Ali Aziz Efendi", *MEB. İslâm Ansiklopedisi*, c. 2, 5. Baskı, Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi, 1997, 154.

¹⁴ Oktay Aslanapa, "III. Sultan Mustafa'nın Berlin Elçisi Ahmet Resmi Efendi İle İlgili Tasvirler", *XV. Türk Tarih Kongresi Ankara: 11-15 Eylül 2006 Kongreye Sunulan Bildiriler*, Cilt. IV, Kısım. IV, Osmanlı Tarihi-D, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, (2010): 2035, 2036.

¹⁵ M. Orhan Okay, "Aziz Ali Efendi Devlet Adamı, Şair ve Mutasavvıf", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 4, İstanbul: TDV Yay., 1991, 333.

¹⁶ Okay, "Aziz Ali Efendi...", 333.

elçiliği görevine gitmemesi üzerine onun yerine Ali Aziz Efendi görevlendirilmiştir. Padişaha sunulan takdimde Ali Aziz Efendi'nin bu görevi yürütebilecek nitelikte bir kişi olduğu vurgulanmıştır.¹⁷

Aziz Efendi, Berlin sefaretine tayin edilince bu memuriyeti münasebetiyle kendisine verilen unvan konusunda tam bir netlik bulunmamaktadır. Mîr-i mîranlık, beylerbeyilik ya da paşalık payesi verildiği farklı kaynaklarda ifade edilmektedir. Unvanı konusunda netlik olmamasından dolayı masraflarının Prusya Hükümeti tarafından karşılanıp karşılanmamasında tereddütler yaşanmıştır.¹⁸ Bazı kaynaklara göre de Giritli Ali Aziz Efendi Berlin Sefaretine görevlendirildiğinde kendisine “Anadolu Baş Muhasibliği” unvanı verilmiştir.¹⁹ Ali Aziz Efendi, Berlin’de icap eden şekilde alay ile kralın huzuruna kabul olunup, nâme-i hümayunu ve getirdiği hediyeleri takdim etmiştir. Ayrıca kraliçenin meclisine davet edilmiş ve onuruna bir ziyafet verileceği açıklanmıştır.²⁰ Ali Aziz Efendi'nin Prusya Kralının karargâhı olan Berlin’e ulaştığı Padişah’a bildirilmiştir.²¹ Aynı şekilde onun Prusya’daki faaliyetleri zaman zaman payitahta ulaştırılmıştır. Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivinde yer alan bir belgeden Prusya tercümanının reisülküttap ile görüştüğü sırada Osmanlı Sefiri Ali Aziz Efendi’den bahsettiği, onun vasıtasıyla Osmanlı Devletinin Prusya Kralına gönderdiği hediyelerden memnun oldukları anlaşılmaktadır. Ayrıca bu belgede Osmanlı Devletiyle Prusya arasındaki dostluğun daimi olduğuna da dikkat çekilmiştir.²² 4 Haziran 1797 tarihinde göreve başlayan Ali Aziz Efendi 27 Ekim, bazı kaynaklara göre de 29 Ekim 1798’de vefat edince dönemin şartları gereği cenazesi Türkiye’ye nakledilememiş ve Berlin’de defnedilmesi için girişimde bulunulmuştur.²³ Berlin Sefiri Ali Aziz Efendi'nin vefat ettiğinin Prusya elçisi tarafından beyan edildiğine dair, Beç Elçisi İbrahim Efendi'nin Padişah’a gönderdiği tahrirde Ali Aziz Efendi'nin hicri 1213 yılı Cemaziyelevvelinin onsekizinci günü vefat ettiği yazılmıştır.²⁴ Bu tarih miladi 28 Ekim 1798 tarihine denk gelmektedir.²⁵

Cenazenin bir Hıristiyan mezarlığına gömülmesi uygun bulunmamış ve parası ödenmek şartıyla yer arayışına girilmiştir. Prusya Kralı III. Friedrich Wilhelm’in de katkılarıyla bugünkü Tempelhofer Feldmark Hasenhaide bölgesinde uygun bir yer satın alınarak Ali Efendi'nin naaşı buraya defnedilmiştir.²⁶

Berlin’de görevi başında ölen ve orada defnedilen Ali Aziz Efendi'nin ölümü ve defin işlemleri Alman Berlinische Nachrichten gazetesine göre şöyle gerçekleşmiştir:

¹⁷ B.O.A;C. HR, 122-6092, Belge Tarihi: H-29-12-1255; B.O.A;HAT, 205-10689, Belge Tarihi: H-19-05-1211.

¹⁸ Baysun, “Ali Aziz Efendi”, 154.

¹⁹ H.Ahmed Schmiede, *Osmanlı ve Prusya Kaynaklarına Göre Giritli Ali Aziz Efendi'nin Berlin Sefareti*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı (Yuluğ Tekin Dizgi, Uluğ Bey Film ve Kutluğ Han Tasarlama) Merkezinde baskıya hazırlanmıştır, (basım yeri ve tarihi yoktur), 19.

²⁰ B.O.A;HAT, 233-12993, Belge Tarihi: H-29-12-1255.

²¹ B.O.A;HAT, 177-7815, Belge Tarihi: H-29-12-1209.

²² B.O.A;HAT, 185-8676, Belge Tarihi: H-29-12-1212.

²³ Mehmet Yavuz, “Berlin’de Türk İslam Mimarisi”, *Sanat Dergisi*, sy. 14, (2008): 87.

²⁴ B.O.A;C. HR, 111-5523, Belge Tarihi: H-19-01-1212; B.O.A;HAT, 221-12267, Belge Tarihi: H-27-01-1212.

²⁵ Tarih çevirme kılavuzu, [http://www.ttk.gov.tr/genel/tarih-cevirme-kilavuzu/\(01.07.2019\)](http://www.ttk.gov.tr/genel/tarih-cevirme-kilavuzu/(01.07.2019)).

²⁶ Okay, “Aziz Ali Efendi...”, 333.

“29 Ekim 1798 tarihinde kabine nazırlığına gelen, dil bilmeyen bir sefaret hizmetlisi, büyükelçi Ali Aziz Efendi'nin vefat ettiğini, her iki sefaret tercümanının da hasta olduklarını, imaeen, bildirmiş, yapılan soruşturma, haberin doğru olduğunu, Türk sefirinin Ephraim Sarayında vefat ettiğini teyit etmiştir...

Bura hanedanı nezdindeki Türk sefiri Ali Aziz Efendi, sabahleyin henüz tam afiyet üzere iken, dün öğlene doğru 49 yaşında olduğu halde nüzuldan vefat etmiştir. Kendileri Candia (Girit) adasından doğumlu olup ilim ve sanatları sadece sevmekle kalmayan, bunlarla gayretle bilfiil meşgul olan, dolayısıyla memuriyetini şerefle ifa eden ve herkesin takdirini kazanmış bir zat idi...

Burada vefat etmiş bulunan Türk sefiri Ali Aziz Efendi'nin cenazesi mevcut durumlar ve Müslüman kanunlarının âmir olduğu acilliğin imkân verdiği çapta Salı günü öğle saatlerinde Türk adetlerine göre defnedilmiştir. Peygamberin kanunu definin acilen yapılmasını emreder. Şöyle ki sabahın erken saatlerinde ölen bir Türkün güneş batmadan önce veya öğleden sonra vefat etmişse en geç ertesi sabah toprağa verilmesi gerekir. Bu kaideye ve diğer hükümlere uyularak Hallesches Tor (Halle Kapısı) önlerinde Rollberg tepelerinin berisinde Tempelhof düzlüğünde yerleşik bir defin arazisi satın alınarak derhal gerekli taş kümbet örülmüştür. Ruhun terk etmiş olduğu naaş tahtadan fakat bol sırmalı bir kumaşa büründürülmüş tabut, altı atın çektiği, yeşil çuha ile kaplanmış mütevazı bir araba ile söz konusu mezarlığa götürülmüştür...”²⁷

H. Ahmed Schmiede'nin adı geçen gazeteden yaptığı tercümeyle göre bundan sonra şu gelişmeler yaşanmıştır: “İzdihamı önlemek için arabanın önünde altı süvari yol açmıştır. Arabanın üstünde tabutun sağ ve solunda, sefirin iki hizmetçisi, ellerinde rendelenmiş sandal ağacının közlenmekte olduğu madeni buhurdanlar tutmuştur. Cenaze arabasını sefirin hizmetçileri yürüyerek, oğlu ise tercüman ve diğer erkânla birlikte iki faytonla takip etmişlerdir. İmam tabir ettikleri Türk ruhanisi, sefirin buraya geldiği tarihten kısa bir süre sonra vatana döndüğünden, sefirin oğlu, tabut kabre indirilirken bir yardımcı ile beraber Kur'an'a göre mutad olan duaları okumuşlar. Sırmalı kumaş tabutun üstünden kaldırıldıktan sonra mevta, normal ufki bir vaziyet üzere ve gün doğu istikametine, yani Peygamberin medfun olduğu Mekke²⁸ şehrine müteveccihen toprağa verilmiştir. Mezarın üzerine küçük kubbeli bir yapı yapılacağı öğrenilmiştir. Dönüş yolunda sefirin oğlu, akın akın gelen halka sadaka olarak para dağıtmıştır.”²⁹

Cenaze merasimini anlatan gazetede Aziz Efendi'nin kabrinin üzerine kümbet yapıldığı yazılmış ardından da kubbeli bir yapının düşünüldüğü vurgulanmıştır dolayısıyla bu hususta çelişkili ifadeler yer verilmiştir.³⁰

Alman basınında ölümü bu şekilde yankı bulan Aziz Efendi'nin edebiyat ve tasavvufla ilgilendiği, Muhayyelât ve Vâridât adlı eserlerinin yanı sıra çoğu tasavvufla alakalı şiirlerden meydana gelen küçük bir yazma Divan'ın bulunduğu da bilinmektedir.³¹

²⁷ Schmiede, *Giritli Ali Aziz Efendi'nin Berlin Sefareti*, 27.

²⁸ Hz. Peygamber Mekke'de değil Medine şehrinde medfundur. İslam toplumlarında cenazelerin Mekke'ye yönlendirilerek defnedilmesi kible kavramıyla ilgilidir. Burada ya bir tercüme hatası ya da Alman gazetecilerin bilgisizliği göze çarpmaktadır.

²⁹ Schmiede, *Giritli Ali Aziz Efendi'nin Berlin Sefareti*, 27.

³⁰ Schmiede, *Giritli Ali Aziz Efendi'nin Berlin Sefareti*, 27.

Daha sonra 28 Nisan 1804 tarihinde vefat eden Osmanlı elçiliğindeki görevlilerden Muhammet Esat Efendi'nin cenazesi de Aziz Efendi'nin cenazesinin bulunduğu bu yere defnedilmiştir.³² Esat Efendi'nin elçilikte maslahatgüzar olarak görev yaptığı hem arşiv belgelerinden hem de şehitlik abidesindeki levhadan anlaşılmaktadır.³³

Başka defin olmayınca zamanla mezarlık yeri kaybolmuştur. Mezarlar kaybolduğuna göre kümbet ya da kubbeli bir yapının da yapılmadığı anlaşılmaktadır. Ancak 1836'da bu mezarlar bir köylü tarafından tesadüf eseri bulunmuş yine Prusya Kralı III. Friedrich'in de destekleriyle mezarların yeniden yapılması kararı verilmiştir. Bu düzenlemeden sonra Osmanlı elçiliğinde görevli Kâtip Rahmi Efendi, tahsildeyken vefat eden Rasim Efendi ve Hariciye görevlisi Aziz Ağa sırasıyla 1839, 1853 ve 1854 yılında vefat ettiklerinde onlar da bu mezarlığa defnedilmiştir.³⁴1856'da bu mezarlığın genişletilmesi kabul edilmiş duvarları ve kapısı yapılarak yeniden düzenlenmiştir. 1863 yılına gelindiğinde Prusya makamları buraya askeri bir kışla yapılacağı gerekçesiyle Türk mezarlığının naklini talep etmiştir. Osmanlı Devleti ile Prusya Krallığı arasında sağlanan karşılıklı mutabakat sonucunda Colombiadamm Caddesinde hâlâ mevcut olan Prusya askeri mezarlığının yanındaki alan Türk Mezarlığı olarak tahsis edilmiştir.³⁵ Başka bir ifadeyle bugün Türk şehitliğinin hemen yanında bir Alman Mezarlığı bulunmaktadır. Bu mezarlığın bir kısmı Türk Mezarlığı olarak ayrılmıştır.

3.Şehitliğin Şimdiki Yerine Nakli ve Gelişimi

Bu yeni tahsis edilen alanın etrafı Osmanlı Devleti'nin masrafları karşılması şartıyla Alman makamları tarafından duvarla çevrilmiş ve görkemli bir kapı yapılmıştır. Ayrıca içerisine bir bekçi evi ve bir de mescit inşa edilmiştir. Alanın düzenlemesi tamamlandıktan sonra 29 Aralık 1866 tarihinde Osmanlı Devleti ve Prusya temsilcilerinden oluşan bir heyetin katıldığı törenle eski mezarlıktaki cenazelerin yeni mezarlığa nakli gerçekleştirilmiştir. Törene dönemin Osmanlı Elçisi Aristaki Bey de katılmıştır.³⁶Nakil işleminden yaklaşık 1 yıl sonra 1867 yılında Sultan Abdülaziz'in talebiyle mezarlık içinde bir abide yaptırılmıştır. Sultan Abdülaziz bu abideyi Osmanlı Devleti'nin Berlin Elçiliğinde görevli olanlar ve diğer sebeplerle orada bulunup da vefat edenlerin anısına yaptırmıştır. Abidede yer alan beş levhada Ali Aziz Efendi, Muhammet Esat Efendi, Rahmi Efendi, Aziz Ağa gibi elçilik görevlileri ve Prusya'da tahsildeyken vefat eden Rasim Efendi hakkında bilgi verilmesi bu kanaati güçlendirmektedir.³⁷ Abidede adı geçen kişilerin şehitlik içinde ayriyeten mezar taşları bulunmamaktadır.Sultan Abdülaziz aynı yıl İngiltere, Belçika, Almanya ve Avusturya-Macaristan'ı kapsayan

³¹ Okay, "Aziz Ali Efendi...", 333, 334.

³²Kadri Akkaya, "Mezâristan-ı İslâmî ya da Berlin Şehitlik Câmî Mezârlığı", *Sabah Ülkesi*, sy. 35, (Nisan 2013): 35, 72.

³³ *B.O.A;HAT, 140-5808, Belge Tarihi: H-29-12-1217; Bkz: Ek-5, A8-2.*

³⁴ Akkaya, "Mezâristan-ı İslâmî...", 72.

³⁵ Özadam, *Urbanstrasse'den Colombiadamm'a Akan Bir Hikâye*, 10, 11, 13, 22, 27.

³⁶ Özadam, *Urbanstrasse'den Colombiadamm'a Akan Bir Hikâye*, 27, 28; Akkaya, "Mezâristan-ı İslâmî...", 73.

³⁷ Akkaya, "Mezâristan-ı İslâmî...", 73.

bir seyahate çıkmış ancak bu seyahat esnasında Berlin Türk Mezarlığı ziyaret edilmemiştir. Ancak Gazi Mustafa Kemal Atatürk, Sultan Vahdettin, Enver Paşa, Mehmet Akif Ersoy'un da aralarında bulunduğu pek çok ünlü kişinin burayı ziyaret ettiği bilinmektedir.³⁸I.Dünya Savaşı yıllarında Osmanlı Devleti ile Almanya'nın müttefik olmasından dolayı cephede yaralanan Türk askerlerinden bazıları tedavi edilmek üzere Berlin Askeri Hastanesine getirilmiş ancak bunlardan bazıları burada şehit olmuştur. Çanakkale'de yaralanan Zeki Memduh Bey ve Süleyman Efendi buna örnek verilebilir.³⁹ Bu şehitler Alman Mezarlığının yanında yeni tahsis edilmiş olan Türk Mezarlığına defnedilmişlerdir. Bu gelişme üzerine Türk Mezarlığı şehitlik olarak anılmaya başlamıştır.⁴⁰I.Dünya savaşı yıllarından Cumhuriyetin ilanına kadar geçen sürede şehitlik ile Hafız Şükrü Efendi ilgilenmiştir. 1913 yılında Berlin büyükelçiliğine din görevlisi olarak atanan Şükrü Efendi, 1924 yılında vefat edinceye kadar buranın temizliği, bakım ve onarımı görevini sürdürmüştür. Mezarlık alanının genişletilmesini ve bu günkü kültür evinin yapılmasını da o sağlamıştır.⁴¹

1928 yılında Osmanlı Devletinin Berlin elçisi Giritli Ali Aziz Efendi'nin 190. ölüm yıldönümünde Berlin Senatosu tarafından eski mezarlığın bulunduğu yerin yakınlarında bir anma levhası hazırlanmıştır. Levhada şu ifadeler yer verilmiştir:

“Berliner Gedenk Tafel

Unweit dieser Stelle befand sich von 1798 bis 1866 der türkische Begräbnisplatz. Als erster wurde beigesetzt ALÍ AZÍZ EFENDÍ verstorben am 29. Oktober 1798, osmanischer Botschafter in Preussen, Minister des Kaiserlichen Diwans, oberster Schatzmeister von Anatolien, als Schriftsteller Wegbereiter der türkischen Moderne. Sein Buch “Muhayyat” (Phantasien) ist das erste im westlichen Stil verfasste Werk der türkischen Literatur.”⁴²

Berlin anma levhası diye adlandırılan bu levhada, buraya yakın bir yerde 1798 ile 1866 yılları arasında Türk mezarlığının bulunduğu, ilk olarak burada Prusya'da Osmanlı Büyükelçisi olduğu halde 29 Ekim 1798'de vefat eden Divan-ı Hümayun nazırlarından Anadolu Başmuhasibi Ali Aziz Efendi'nin defnedildiği, kendisinin “Muheyyalat” (Hayaller) isimli kitabının Türk edebiyatında Batı üslubunda yazılan ilk eser olduğu vurgulanmıştır.⁴³ Böylece eski mezar yerinin Almanlar tarafından unutulmadığı ve değer verildiği anlaşılmaktadır. Ancak zaman zaman politikalar değişim göstermiştir.

³⁸ Özadam, *Urbanstrasse'den Colombiadamm'a Akan Bir Hikâye*, 38.

³⁹ Akkaya, “Mezâristan-ı İslâmî...”, 72.

⁴⁰ Özadam, *Urbanstrasse'den Colombiadamm'a Akan Bir Hikâye*, 50.

⁴¹ Akkaya, “Mezâristan-ı İslâmî...”, 73; Özadam, *Urbanstrasse'den Colombiadamm'a Akan Bir Hikâye*, 54.

⁴² Schmiede, *Giritli Ali Aziz Efendi'nin Berlin Sefareti*, 40.

⁴³ Schmiede, *Giritli Ali Aziz Efendi'nin Berlin Sefareti*, 40.

1938 yılında Berlin şehir planında yapılan değişiklik ve yol genişletme çalışmaları kapsamında Türk şehitliğinin Osmanlı Devleti döneminde yapılmış görkemli kapısı yıkılmış, duvarların yeri değişmiştir.⁴⁴

1945 yılı sonlarında ise Berlin, Müttefiklerin işgaline uğramıştır. II. Dünya Savaşı sırasında ve işgal yıllarında abide ve mezar taşlarının bir kısmı tahribata uğramıştır. Bu sorunlu dönemden 1960'lı yıllarda Türk işçilerinin Almanya'ya gelişine kadar geçen sürede Berlin Türk Şehitliğinin bakımını Hafız Şükrü Efendi'nin akrabası olan iki hanım ücretsiz ve gönüllülük esasına dayalı olarak yapmıştır.⁴⁵

4.Şehitlik Camii'nin Yapılışı

1961 yılında Türkiye ile Almanya arasında imzalanan İşgücü Anlaşmasıyla Türk işçileri çalışmak için Almanya'ya gelmeye başlamış, eski ve yeni Türk mezarlıklarının bulunduğu çevreye yoğun bir Türk nüfus yerleşmiştir. Bölgeye yerleşen Türkler, 1985 yılından itibaren şehitliğin imarıyla daha çok ilgilenmeye başlamıştır. O yıl Türk Şehitliği içine 18 metre yüksekliğinde bir minare yaptırılmış ve şehitlik içindeki mevcut binalarda Cuma namazı dâhil toplu ibadet edebilme imkânına kavuşulmuştur.

1999 yılında Şehitlik içinde bugünkü camiinin inşasına başlanmış ve camii 2004 yılında bitirilerek ibadete açılmıştır. Caminin mimarı Muharrem Hilmi Şenalp'tır.⁴⁶ Şehitlik Camii, Osmanlı mimarisinin izlerini taşımaktadır.⁴⁷ 27 Şubat 2015 tarihinde de Kültür evi yeniden düzenlenerek hizmete girmiş, daha sonra Camii Derneği tarafından Şehitlikteki bazı eski mezar taşları özellikle Dr. Bahattin Şakir ve Cemal Azmi Beylerin mezarları ve şehitlik duvarları ve giriş kapısı mermer ağırlıklı olmak üzere yenilenmiş ve şehitlik bugünkü görünümüne kavuşmuştur.⁴⁸

Yakın döneme kadar Almanya'daki Türk işçilerinden bir kısmının cenazeleri bir süre daha Türk Şehitliğine defnedilmiştir. Bu arada cenazelerin Türkiye'ye nakli için de tedbirler alınmış ve bu işi organize eden teşkilatlar kurulmuştur. Dolayısıyla diğer Avrupa ülkelerinde olduğu gibi Almanya'ya defin işlemleri de azalmıştır. Türk vatandaşları orada vefat eden yakınlarının cenazelerini imkânlar ölçüsünde daha çok Türkiye'ye getirmeyi tercih etmektedir. Ama orada defnedilenler de vardır. Ancak günümüzde tarihî mezarlık tamamen dolmuştur ve ihtiyacı karşılayamamaktadır. Yeni definler azda olsa şehitliğin bitişiğindeki Alman

⁴⁴ Yavuz, "Berlin'de Türk İslam Mimarisi", 88; Özadam, *Urbanstrasse'den Colombiadamm'a Akan Bir Hikâye*, 50.

⁴⁵ Özadam, *Urbanstrasse'den Colombiadamm'a Akan Bir Hikâye*, 54.

⁴⁶ Akkaya, "Mezâristan-ı İslâmî...", 72.

⁴⁷ Yavuz, "Berlin'de Türk İslam Mimarisi", 90.

⁴⁸ Özadam, *Urbanstrasse'den Colombiadamm'a Akan Bir Hikâye*, 57, 59.

Mezarlığının Müslümanlara ayrılan bölümüne yapılmaktadır. Ancak yakın bir gelecekte Almanya’da özellikle Berlin’de Türkler için yeni bir mezar yeri ihtiyacının ortaya çıkması muhtemeldir.⁴⁹

5.Şehitlikten Yapılan Nakiller

Berlin’de 1921 yılında Ermeniler tarafından düzenlenen suikast sonucu şehit edilip buradaki şehitliğe defnedilen Talat Paşa’nın mezarı 1943 yılında Türkiye’ye İstanbul’da Hürriyet-i Ebediye Tepesi’ne nakledilmiştir.⁵⁰ Tunus’un ünlü simalarından Muhammet Bach Hamba da burada medfûn iken, 1968 yılında naaşı Tunus’a götürülmüştür.⁵¹ I.Dünya Savaşında Çanakkale’de yaralanan ve Berlin’de tedavi görürken şehit olan Zeki Memduh Bey ve Süleyman Efendi’nin mezarları da 1976 yılında Türkiye’ye getirilmiştir.⁵²

Berlin Türk Şehitliğinden Türkiye ve diğer İslam ülkelerine bazı cenazelerin nakli gerçekleştirilmiş olsa da günümüzde bu mezarlıkta Türklerin yanı sıra İran, Pakistan, Arap, Afgan, Kırım, Filistin, Mağrip, Türkistan, Kazak ve Sudan uyruklu pek çok Müslümanın mezarı bulunmaktadır. Bu özelliğinden dolayı Berlin Türk Şehitliği “Mezâristan-ı İslâmî” adıyla da anılmaktadır.⁵³

6.Berlin Türk Şehitliğindeki Abide ve Mezar Taşları

Sultan Abdülaziz’in yaptırdığı abide dışında Berlin Türk Şehitliğinde yaklaşık 150 civarında mezar taşı bulunmaktadır. Abide ve taşların kolay tasnif edilebilmesi ve haklarında yapılacak açıklamaların mesnet kazanabilmesi için taşlar yazılarına göre tarafımızdan gruplara ayrılarak her gruba bir simge verilmiştir. Abide üzerinde bulunan levhalar Arap alfabesiyle yazılmıştır. Dolayısıyla abide ve şehitlik ile ilgili resimler ve levhalar “A” harfiyle simgelendirilmiştir.

Mezar taşları da benzer bir tasnife tabi tutulmuştur. Taşlardan bazıları yalnızca Arap veya Fars alfabesiyle yazılmıştır. Bu gruba da “AF” simgesi verilmiştir. Bazıları da Arap veya Fars alfabesinin yanı sıra Latin alfabesiyle yazılmıştır. Yani aynı taş üzerinde hem Arap veya Fars alfabesi hem de Latin alfabesiyle yazılmış yazılar bulunmaktadır. Bu gruptaki taşlara da simge olarak “AFL” harfleri verilmiştir. Bazı taşlar ise yalnızca Latin alfabesiyle yazılmıştır. Bunların simgesi olarak da “L” harfi belirlenmiştir. Ayrıca hiç yazısı olmayan ve yazısı olup da zamanla okunmaz hale gelmiş, tahribata uğramış taşlar da şehitlikte yer almaktadır ki bunlar da “YTO” harfleriyle simgelendirilmiştir. Ayrıca her gruptaki taşlara kendi aralarında 1’den başlamak suretiyle

⁴⁹ Akkaya, “Mezâristan-ı İslâmî...”, 75.

⁵⁰ Hanioglu, “Talat Paşa (1874-1921) Osmanlı Sadrazamı”, 503.

⁵¹ Muhammet Bach Hamba, Türk kökenli bir ailede doğmuştur. Cezayir-Tunus halkının bağımsızlığını savunmuştur. 27 Aralık 1920’de Berlin’de ölmüştür. Kardeşi Ali Bach Hamba da Tunus’un bağımsızlığı için mücadele etmiştir. İstanbul’da uzun süre yaşamış ve Teşkilat-ı Mahsusa içinde görev almıştır. (https://en.wikipedia.org/wiki/Mohamed_Bach_Hamba(10. 06. 2019); Serpil Sürmeli, “Nuri (Killigil) Paşa’nın Trablusgarp Savaşı Hatıraları”, *Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Dergisi*1, sy. 1 (2012): 147, 148).

⁵² Akkaya, “Mezâristan-ı İslâmî...”, 72, 75.

⁵³ Akkaya, “Mezâristan-ı İslâmî...”, 72, 75.

birer numara verilmiştir. Taşlar üzerinde bulunan Arap ve Fars alfabeleriyle yazılmış yazılar günümüz alfabesine aktarılırken diğerlerinden ayrılabilmesi için italik yazı stiliyle yazılmıştır.

Mezar taşı, ölenin yerini, kim olduğunu ve vefat tarihini göstermek amacıyla dikilen taş ya da şahide olarak tanımlanmaktadır. Mezar taşları genelde bir başucunda bir de ayakucunda olmak üzere iki taştan oluşur. Bu taşlar baş taşı ve ayak taşı olarak da adlandırılır.⁵⁴ Berlin Türk Şehitliğindeki mezarlarda yalnızca baş taşı bulunmaktadır. Ayak taşı hiç yoktur. Mezar taşları geçmişle aramızda bir bağ, bir köprü ve bazen de bir nasihat ya da duadır.⁵⁵ Berlin Türk Şehitliğindeki mezar taşlarında bunların hepsini görmek mümkündür. Ama bu mezarlığın gurbet elde olması, farklı kültürlerin bir araya gelmesi ve yabancı kültürün yani Alman kültürünün hâkimiyet alanında bulunması taşların diğer mezarlıklardaki taşlardan biraz farklılık göstermesine sebep olmuştur.

6.1.Berlin Türk Şehitliği Abidesi

1867 yılında Sultan Abdülaziz'in fermanıyla Alman Mimar Gustav Voigtel tarafından tasarlanan abide aynı zamanda Türk-Alman dostluğunun bir simgesi olarak düşünülmüştür. Sekizgen planlı kaide üzerinde yükselen bu anıt sütun iki renkli terakotadan imal edilmiştir.⁵⁶ Berlin Türk Şehitliği Abidesi bir ana kaide üzerinde şekillenmektedir.⁵⁷ Bu ana kaidede kare biçiminde sekiz adet levha bulunmaktadır. Bu levhalardan 5 tanesi dolu, 3 tanesi boştur. Dolu levhalardan dört tanesinde o dönemde Osmanlı Devleti'nin Berlin Elçiliğinde görev yaparken orada vefat eden kişiler birinde ise o dönemde Prusya'da tahsildeyken vefat eden bir kişi hakkında mezar taşı bilgileri yer almaktadır. Bu levhalarda yer alan yazılar mermer üzerine zemin oyma metodu ile yazılmıştır. Ana kaidenin üzerinde yine sekizgen olmak üzere bir ara kaide mevcuttur. Ara kaide üzerinde de levhalar vardır ama bu levhalar ana kaidenin aksine alan daraldığı için olsa gerek dikdörtgen bir biçim almıştır. Ara kaidedeki levhalarda yazı olmayıp süsleme tercih edilmiştir. Ara kaidenin üzerinde yine sekizgen şekilde obelisk yer almaktadır. Obelisk desenli minare görünümü vermektedir. Obeliskin üzerinde de bir hilal bulunmaktadır.⁵⁸ II. Dünya Savaşında yapılan saldırılardan etkilenen abide savaştan sonra onarılmıştır. En son 1987 yılında Berlin Senatosu'nun sağladığı kaynakla restore edilmiştir.⁵⁹

⁵⁴ Hüseyin Muşmal-İbrahim Kunt-Mustafa Çetinaslan, "Beyşehir Eşrefoğlu Süleyman Bey Külliyesindeki Türbelerde Yer Alan Mezar Taşları", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, sy. 35 (2014): 171, 174.

⁵⁵ Mehmet Top, "Hakkari'deki Osmanlı Devri Mezar Taşları", *XIII. Türk Tarih Kongresi Ankara, 4-8 Ekim 1999, Kongreye Sunulan Bildiriler*, Cilt III, Kısım II, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, (2002): 1291.

⁵⁶ Yavuz, "Berlin'de Türk İslam Mimarisi", 88.

⁵⁷ Abidenin resmi için bkz: Ek-4, A8.

⁵⁸ Yavuz, "Berlin'de Türk İslam Mimarisi", 88.

⁵⁹ Akkaya, "Mezârîstan-ı İslâmî...", 73.

Abidede yer alan Arap alfabesiyle yazılmış levhaların⁶⁰ Türk alfabesine aktarılmış hali şöyledir:

<p><i>Devlet-i 'Âliyye-i Osmaniyye'nin Prusya Devleti Nezdinde fevkalâde muraahhas orta elçisi olduğu halde terk-i dağdağâ-i cihân eden Ali Azîz Efendî⁶¹ Sene 1213 Hicrî</i></p>	<p><i>Saltanât-ı Seniyye-i Osmâniyye'nin esbak Berlîn maslahatgüzârı merhûm Muhammed Es'ad Efendî⁶² Sene 1219</i></p>
A8-1	A8-2
<p><i>Berlîn Sefâret-i Seniyyesi esbak sırkâtibi Merhûm Rahmî Efendî⁶³ Sene 1255</i></p>	<p><i>Prusya'da tahsilde iken Ames Kasabasında irtihâl-i dâr-ı bekâ eden Merhûm Râsim</i></p>
A8-3	A8-4

⁶⁰ Abidede yer alan Arap alfabesiyle yazılmış levhaların orijinal görüntüleri için bkz: Ek-5: A8-1, A8-2, A8-3, A8-4, A8-5.

⁶¹ Ali Aziz Efendi, 4 Haziran 1797-29 Ekim 1798 tarihleri arasında Osmanlı Devleti'nin Berlin Sefiri olarak görev yapmış ve orada vefat etmiştir. Onun Almanya'da vefat etmesiyle Berlin Türk Şehitliğinin oluşumu başlamıştır (Schmiede, *Giritli Ali Aziz Efendi'nin Berlin Sefareti*, 23, 25).

⁶² Osmanlı Devleti'nin Berlin Maslahatgüzârı Esat Efendi'nin Berlin'de vefat ettiğinde borcu olduğu ve Prusya'nın bu borcu talep ettiği arşiv belgelerinden anlaşılmaktadır. Söz konusu borcun darphane-i amire tarafından ödenmesi ve ondan sonra da Esat Efendi'nin oradaki eşyasının bu tarafa celbinin mümkün olabileceği yazıyla Padişaha bildirilmiş ve onay istenmiştir (B.O.A;HAT, 140-5808, *Belge Tarihi: H-29-12-1217*).

⁶³ Osmanlı Arşivinde bulunan bir belgede Rusya'nın Berlin elçisi tarafından verilen ziyafette Rahmi Efendi'nin Prusya Kralına takdim edildiği Sefir Mehmet Kâmil Paşa'nın kısmen şifreli tahriratından anlaşılmaktadır (B.O.A;HAT, 950-40829, *Belge Tarihi: H-11-03-1254*).

<p><i>Sefîr-i sâbık Kemâl Efendî</i> <i>Hazretlerinin</i> <i>Dâiresi Ağa (larından)</i> <i>Merhûm Azîz Ağa</i> <i>Sene</i> <i>1261</i></p>	
A8-5	

6.2.Arap - Fars Alfabetiyle Yazılmış Mezar Taşları

Berlin Türk Şehitliğinde abidenin yanı sıra Arap ve Fars alfabeleriyle yazılmış müstakil mezar taşları da bulunmaktadır. Bu bölümde yer alan taşların sayısı 25'tir. Bu taşların ana yapı malzemesi mermer ve kolay işlenebilir taşlardır. Ayrıca betondan yapılmış mezar taşları da bulunmaktadır. Taşlar genel olarak dikdörtgen şeklinde olup yarım daireli kemer, dilimli kemer ve düz dikdörtgen kesitleriyle birbirinden farklılık göstermektedir. Bu bölümde Arapça ve Farsça yazılmış ifadelerin yanı sıra Osmanlı Türkçesiyle yazılmış ifadeler de yer almaktadır. Bunların günümüz alfabesine aktarımı şu şekildedir:⁶⁴

<p><i>Huve'l-hayyu'l-bâkî</i> <i>el-Merhûme Hamîde bint-i Ğulâm Ceylânî Hân</i> <i>Afġân</i> <i>12 Hazîrân 1928-13 Tişrîn-i evvel 1950</i></p>	<p><i>Ve mâ tedrî nefsun bieyyi ardin temûtu⁶⁵</i> <i>Hunâ darîhâ</i> <i>Mecdî el-Kâvkacî vulide fî Hamâ senete 1923 ve</i> <i>tuvuffiye senete1941</i> <i>ve</i> <i>Nizâr el-Kâvkacî vulide fî Berlîn19 Mâyis senete 1916</i> <i>tuvuffiye senete 1916</i></p>
AF-1	AF-2

⁶⁴ Bu mezar taşlarının orijinal görüntüleri için bkz: Ek-6, AF1-25.

⁶⁵ Lukmân Sûresi, 34. Ayet: Hiç kimse nerede öleceğini bilemez.

<p><i>Fedâyi menâfi 'i-i vatan Muhammed Nebî Hân</i> <i>Muhassıl-ı Afğân</i> <i>Ki be 25 Gavs 3 senete 1302 be omr 22</i> <i>Der Berlîn fovt şud</i></p>	<p><i>Men mâte ğarîben fe kad</i> <i>Mâte şehîden</i> ... <i>Hüseyn ... Tibrîzî Efendî burada</i> <i>Vedî'a-i rahmet-i rahmân kılınmıştır</i></p>
AF-3	AF-4
<p><i>Fa'tebirû yâ ûli'l-epsâr⁶⁶</i> ... <i>1919</i></p>	<p><i>Allah</i> <i>Gumân medâr ki in hâk-i tîre cây-i tûest</i> <i>Tûcây der dil-i yârânu dûstân dârî</i> <i>Âramgâh-i Ahmed Alî Gaffârî (Ferhân)</i> <i>Ferezned-i Âğâ Hân</i> <i>Tevellud 1261-fovt 1315</i> <i>Hûrşîdî</i></p>
AF-5	AF-6
<p><i>Zerğûne cân dohterin A.C. Serdâr</i> <i>Muhammed Na'im Hân</i> <i>Vezîr-i Me'arif-i Afğânistân</i> <i>Ki be sinn-i çehâr mâhegî be rûz-i yekşenbe</i> <i>18 Mâh Desember 1938 be Charite Berlîn</i> <i>Be ma'sumiyet in dunyâ râ pedrûd gufte</i></p>	<p><i>Âramgâh-ı</i> <i>Merhûm mihek-i zemân hâne hâhî âğâ-yi</i> <i>Huseyn Alî Hân-ı Zâb Sefîr-i Îrân der Berlîn</i> ..... <i>1917</i></p>
AF-7	AF-8
<p><i>Makbere-i</i> <i>Merhûm Seyyid Hamza Hatîbu'l-Memâlik</i> <i>Veled-i Seyyid Takî Tibrîzî est ki pes ez tay-i 63 sâl</i></p>	<p><i>Huve'l-hayyu'l-bâkî</i> <i>Hâzâdarîhu'l-merhûm Şucâ'u'd-devle Hân Afğân</i> <i>15 tişrîn-i sâni 1944</i></p>

⁶⁶ Haşr Sûresi 2. Ayet: Ey akıl sahipleri ibret alın!

<i>merâhil-i zindegâni der taht-i mu'âlece ez merez-i seratân der guzeşt</i> <i>25 Ramazân 1342 evvel-i mâh-i mah 1924</i>	
AF-9	AF-10

<p><i>Abbâs-i cevân ki zîr-i îh hâkestî</i> <i>Rûheş zikudurât-i cihân pâkestî</i> <i>A'zây-i cevânân-i behaî heme râ</i> <i>Ender ğam-i û dû dîde nemnâkestî</i> <i>'Abbâs necl-i asġar nahl zibâġ-ı meylân</i> <i>Ez şehri-i 'ışk ber best ruht sefer be Âlmân</i> <i>Tâ merhemî gozared ber zahm-i gerden-i hîş</i> <i>Berdâġ-i dil berîzed âbî zivesl-i ihvân</i> <i>Lâkin be hukm-i takdîr-i ber aks re'y u tedbîr</i> <i>Begozâşt dâġ-i firkat ber kalb-i dûst dârân</i> <i>Târîh-i ân çil u çehâr ba'd ez hezâr u sîsed</i> <i>Hem sîz deh şeb u rûz reŧte zimâh-ı şa'bân</i> <i>Be gozeşt bîst u şîş sâl ez yek hezâr u nohsed</i> <i>Vez fevriye şîş u bîst ez karn-i ibn-i insân</i> <i>Der gurre-i cevânî hengâm-i kâmrânî</i> <i>Ender diyâr-i ġurbet bispord cân becânân</i></p>	<p><i>Tanhâ Câvîd Hûd est</i> <i>vah ki her geh ki sebze der bustân</i> <i>Bidemîdî çi hoş şudî dil-i men</i> <i>Bigzer ey dost tâ ve vakt-i behâr</i> <i>Sebze binî demîde ez gil-i men</i> ...</p>
AF-11	AF-12
<p><i>Huve'l-hallâku'l-bâkî</i> <i>el-maġfûr ilâ rahmeti'l-ġafûr Vehrâvî</i> <i>ed-Duktûr Mahmûd Lebîb Muharrem Bek ibnu</i> <i>Muharrem Muhammed Bek rûhuna el-fâtîha</i></p>	<p><i>Denizlili mühendis</i> <i>Merhûm Muhammed</i> <i>Tevfîk Beġin</i> <i>Rûhuna fâtîha</i> <i>9 Rebî'u'l-evvel 1320</i></p>
AF-13	AF-14

<p><i>Bismillâhirrahmânirrahîm</i></p> <p><i>Li'l-lezîne ahsenû fî hâzihi 'd-dünyâ haseneten</i> <i>ardu'l- lâhi vâsi 'atun innemâ yuveffa 's-sâbirûne</i> <i>ecrahum biğayri hisâbin⁶⁷</i></p> <p><i>Aramgâh-ı Saîd Azfar Hân veled-i Muhammed</i> <i>Hüseyn Hân Tâlibu'l- 'ilm-i Afğân-i kavmî seyyid</i></p> <p>1325</p> <p><i>Ki be sin 19 sâlegî der râh-i hidmet-i vatan-i azîz</i> <i>hûd târih</i></p> <p><i>Yevm-i Cuma 23 Muharremu'l-harâm sene 1344- 14</i> <i>agest sene 1925 vefât yâft</i></p>	<p><i>Huve'l-hayyu'l-lezî lâ yemûtu</i></p> <p><i>Merhûm Serhend Ahmed Alî Hân-i zind</i></p> <p><i>Reîs-i tanzîmiyey-i Âzerbâyçân</i></p> <p><i>Târih-i tevellud 7 mârs sene 1890 vefât 17 desâMBER</i> 1920</p>
AF-15	AF-16
<p><i>Aramgâh-ı ğurbet-i Hânum-i Muhammed Emîn Hân</i> <i>Vezîr-i muhtâr-ı Afğânistân der Berlîn ki be târih-i</i> <i>28 zu'l-kadeti'l-harâm 1327 h. vefât gerdîd</i></p>	<p><i>Şehid râh-ı terakkî-yi vatan Dîn Muhammed Hân</i> <i>Tâlibu'l-ilm-i Afğân ki be 22 mizân sene 1302</i> <i>Be omr-i 23 der Berlîn fovt şod</i></p>
AF-17	AF-18
<p><i>Ârâmgâh-i</i></p> <p><i>Merhûm Âğâ Mîrzâ Alî...</i></p> <p><i>Mahlûkî numâyende-i meclis-i Îrân</i></p> <p>..... 1313</p> <p><i>Mutâbık 25 Ovt 1934</i></p>	<p>.....</p> <p><i>... merhûm Hâcî Ömer...</i></p> <p>.....</p>
AF-19	AF-20
<p><i>Medfen</i></p> <p><i>... Rebâba hânum sabiyye merhûm âgâ</i></p>	<p><i>Mezâr-i 'Âliye-i Hânum-i sebiyye-i merhûm Hâc Rîdâ</i> <i>Kalîhân nuvvâre-i sadr İsfahânî ... bimerez-i seretân</i> <i>...gozeşt</i></p>

⁶⁷ Zumer Süresi 10. Ayet: Bu dünyada iyilik yapanlar iyilik bulacaklardır. Allah'ın arzı geniştir. Sabredenlere mükâfatları hesapsız verilecektir.

<p>... .... 28 Âvrîl 1920 9 Şabân 1338</p>	<p>3 Jânviye 1924 28 Receb 1343 Gavs ki rûh-i herîden nîst merâ În bolbol mestûr gefes nîst merâ Yârân u berâderân merâyâd koned Reftem seferî ki âyeden nîst merâ</p>
<p>AF-21</p>	<p>AF-22</p>
<p><i>Huve'l-bâkî</i> <i>Subhâne'l-hayyi'l-lezî lâ yemûtu</i> <i>Berlinde ... tahsilde mesmûmen</i> <i>Vefât eden ...</i> <i>... merhûm mîrâlây ....bey</i> <i>Rûhuna Fâtîha</i> <i>Vefâti</i> <i>Doğumu</i> <i>27 zu'l-ka'de 1336</i> <i>1258</i> <i>Eylûl 1918</i> <i>1918</i></p>	<p><i>Huve'l-hayyu'l-bâkî</i> ... ...</p>
<p>AF-23</p>	<p>AF-24</p>
<p><i>Kâle'l-lâhu te'âlâ 'azze ve celle</i> <i>Yevme lâ yenfa'u mâlun ve lâ benûnu</i> <i>İllâ men eta'l-lâhe bikalbin selîm</i> <i>Terk-i dağdağa-i hayât eden vatanından</i> <i>Mehcûr felâketzededir Selânikli ...</i> <i>İhsân Efendî...</i> <i>İhvân...</i> <i>Saloniki</i> <i>... Berlin</i></p>	

AF-25	
-------	--

6.3.Arap - Fars ve Latin Alfabesiyle Yazılmış Mezar Taşları

Bu bölümdeki mezar taşlarında Arap ve Fars alfabesinin yanında Latin alfabesi de kullanılmıştır. Taşlarda yer alan ifadeler şöyledir:⁶⁸

<p>Dr.Bahâddin Şakir İttihad ve Terakki Cemiyeti Üyesi Doğumu: İstanbul – 1874 Ermeni Teröristlerce Şehadeti - 1922 <i>Doktor Bahâuddîn Şâkir</i> <i>İttihâd ve Terakkî Cem'iyeti âzâsı</i> <i>Doğumu: İstanbul 1874</i> <i>Ermenî tedhîşcilerce şehâdetî: 1922</i> Mitglied Des Komitees Für Einheit Und Fortschritt Geb. 1874 In Istanbul Ermordet Am 17. April 1922 Durch Armenische Terroristen Ruhuna el-Fatiha</p>	<p>Cemal Azmi Bey Eski Trabzon Valisi Doğumu: Arapgir (Malatya) – 1866 Ermeni Teröristlerce Şehadeti - 1922 <i>Cemâl 'Azmi Bey</i> <i>Eskî Trabzon Vâlisî</i> <i>Doğumu: Arapgir- 1866</i> <i>Ermenî tedhîşcilerce şehâdetî: 1922</i> Ehemaliger Gouverneur Von Trabzon Geb. 1866 In Arapgir (Malatya) Ermordet Am 17. April 1922 Durch Armenische Terroristen Ruhuna el-Fatiha</p>
<p>AFL-1</p>	<p>AFL-2</p>
<p><i>el-Bekâu' li'l-lâhi</i> <i>Kabru'l-merhûm</i> <i>Zuheyr Muhammed el-'Aselî</i> Stud. Arch. Zuheir M. Asali</p>	<p><i>Fî zimmeti 'l-lâh</i> Hier Ruht Geliebt Und Unvergessen Baba Hossein 2. 2. 1890 – 6. 6. 1955</p>

⁶⁸ Bu grupta yer alan mezar taşlarının orijinal görüntüleri için bkz: Ek-7: AFL1-37.

Geb. 25. 5. 1933 In Jaffa Gest. 7. 10. 1958 In Berlin.	
AFL-3	AFL-4

<i>Hu-Allah</i> Enayatullah Majzub (İnayetullah Meczub) 1902 – 1937	<i>Ârâmkâh-ı</i> <i>Merhûm Seyyid ‘Abdu’l-Huseyn Seccâdî</i> <i>Danişcû</i> 1292-1317 1913-1938		
AFL-5	AFL-6		
<i>Huve’l-hayyu’l-bâkî</i> <i>Kâle’l-allâhu te’âlâ</i> <i>Ve mâ tedrî nefsun bieyyi erdin temûtu</i> <i>Hâzâ darîhu</i> <i>el-Merhûm Abdurrahîm bin Muhammed es-</i> <i>Sibâ’î</i> <i>Vulide fî Beyrût Sûriyâ senete 1896</i> <i>İntekale ilâ rahmetihî te’âlâ fî Leyzin Sıvayzâ</i> (<i>Leyzin- Switzerland</i>)	<i>Kabrî ve mâ</i> <i>bî kad cerâ</i> <i>ve’l-yevme</i> <i>ebrânî’l-</i> <i>berâ</i> <i>ve’r-ham</i> <i>‘izâmen fi’s-</i> <i>serâ⁶⁹</i> <i>Haltet an</i> <i>und schaut</i> <i>mein grab,</i>	<i>el-Merhûm</i> <i>Muhammed</i> <i>Süleymân</i> 1929-1878 Mohamed Soliman 1878 – 1929 Martha Soliman Geb. Westphal	<i>Kif ve ‘tebir</i> <i>yâ men terâ</i> <i>Bi’l-ems-i</i> <i>kuntu</i> <i>nazîrekum</i> <i>Kul Rabbenâ</i> <i>altif binâ⁷⁰</i> Gestern noch war ich wie ihr, Bittet Gott,

⁶⁹Farklı mezar taşlarında görülen anonim bir şiirdir. Bkz: Rızkullah b. Yûsuf b. Abdullah Şeyhu, *Mecâni’l-edeb fî hedâiki’l-Arab*, cilt. II., Beyrut: Mat-ba’atu’l-Âbâi’l-Mesû’iyyîn, 1913, 34.

⁷⁰ Yukarıdaki şiirin devamıdır.

<p><i>18 Nisân senete 1925</i></p> <p>Hier ruht in Gottes Friedeh</p> <p>Abdel Rahim Sibaei</p> <p>Geb. in Beyrouth Syrien 1896</p> <p>Gest. in Leysin Schweiz 18. April 1925</p>	<p>Heute liege Ich in kühler erde.</p>	<p>5.6.1885- 3.12.1952</p>	<p>dass er hab erbarm' mit mir.</p>
<p>AFL-7</p>	<p>AFL-8</p>		

<p><i>Huve'l-bâkî</i></p> <p><i>Vefâtında derîn bir hüzün ile hüsn-i ...</i></p> <p><i>İmâm Şükrî Efendî⁷¹ vâsıl-ı dârî'n-na'îm oldu.</i></p> <p>(1341)</p> <p><i>Sâbık Osmanlı sefâret imâmı iken bu</i></p> <p><i>kabristanı yeniden ...</i></p> <p><i>ve ihyâ ve fuce'ten Berlîn'de irtihâl-i dâr-ı</i></p> <p><i>bekâ eden merhûmun...</i></p> <p><i>Vilâdeti 16 Eylûl 1871 Ünye vefâtı 7 Mart</i></p> <p><i>1924 Berlîn</i></p> <p>Hier ruhet</p> <p>im festen Glauben an Gott</p> <p>mein lieber Mann,</p> <p>Bergeistlicher der Türkischen Botschaft</p> <p>u. Gründer des Mohamedanischen Friedhofs</p> <p>Hafiz Schükri</p> <p>geb. zu Üniyeh 1871</p> <p>gest. zu Berlin 1924</p> <p>im folgte seine Frau</p> <p>Nuriha Schükri</p> <p>AFL-9</p>	<p><i>Âramgâh-i Fazlullâh ....</i></p> <p><i>Merhûm ..... ki der târîh-i</i></p> <p>Ami Sepahi</p> <p>Soudmand</p> <p>Gestorben Am</p> <p>12. Jul 19 5</p> <p>AFL-10</p>
---	--

⁷¹ Hafız Şükrü Efendi Almanya'daki Türk elçiliğinin imamı olarak görev yapmıştır. Oradaki Müslümanların dini vecibelerini yerine getirmelerine yardımcı olmuştur. Bu faaliyetlerinden biri Livâ el İslâm Dergisinde şöyle yer almaktadır: “Berlin’de oturan İslâm ailelerinden birçoğu Kadir gecesini hakikaten müminane geçirdiler. Talat Paşa merhumun haremi Hanımefendi, İslâm şehitleri ve bu meyanda zevci ve merhum Bahaeddin Şakir ve Cemal Azmi Beylerin ruhlarına ithaf olunan hatim-i şerif duasına birçok aileleri davet etmişti. Pek sevimli imamımız Hafız Şükrü Efendi o güzel ve etkili sesiyle İslâm şehitlerine rahmet, İslâm milletlerine selamet, İslâm mücahitlerine ve askerlerine kuvvet duasını ederken cemaatten yükselen “amin” sesleri ruhların derinliklerinden kopuyordu...” (Uca, *İttihad ve Terakki Liderlerinden Bahaeddin Şakir Bey*, c. 2, 617).

<p><i>İnnâli 'l-lâhi ve innâ ileyhi râci 'ûn⁷²</i></p> <p><i>Merkad-ı merhûm Abdulazîz</i></p> <p><i>Hân Afğân veled-i ğulâm Heyder hân meşhûr</i> <i>be Sipeh sâlâr Çerhî tevellud 1311 h. Kamerî</i> <i>vefât 1381 h. kamerî</i></p> <p>Abdul Aziz Khan</p> <p>Afghan</p> <p>1892 - 1962</p>	<p><i>Huvel 'l-ğafûr ....</i></p> <p><i>Ey ki ber mâ bogzarîd âmen keşân</i></p> <p><i>Ez ser-i ihlâs elhamdî bihân</i></p> <p><i>Încâ hâbgâh-i merhûm Alihân-i Kâviyânî</i> <i>Kazvinî est ki</i></p> <p><i>Takrîbender şest u penc sâlegî ez merez-i sil</i> <i>derguzeşt</i></p> <p><i>10 Şa 'bân 1343</i></p> <p><i>6 März 1925</i></p>
AFL-11	AFL-12
<p><i>Kâle 'l-lâhu Te 'âlâ fi 'l-hadîsi 'l-kudsî</i></p> <p><i>Lâ ilâhe illallâhu hisnî ve men dehalâ hisnî</i></p> <p><i>Emine min 'azâbî</i></p> <p><i>Vefât benûr-i âlem-i rabbânî Mîrzâ Fazl 'alî</i> <i>Ağa müctehid-i Tibrîzî Îrânî in 'Âlim-i</i> <i>samâdânî ve 'ârif-i subhânî Hâcî Mîrzâ</i> <i>Abdülkerîm Mollâbâşî-yi Âzerbâyecân tâb-ı</i> <i>serâ humâ der şeb-i çârşenbe ... mâh-i</i> <i>cemâdiye 'l-evvel sâl-i hezâr u sîsed u sî yunoh</i> <i>hicrî mutâbik-i nohm-i mâh-i fevriye hezâr u</i> <i>nuhsed u bîst u yek</i></p> <p><i>Miladî</i></p> <p>1921</p> <p>1339</p>	<p><i>Ey Yaşâyân</i></p> <p><i>Türkiye istihlâs ve istiklâl harbinde</i> <i>kumandanlardan Büyükelçi Kemalettin</i> <i>Sâmî Paşa Hazretlerinin ma 'iyetinde büyük</i> <i>fedakârlıkla çalışan sadâkat ve hamiyetle</i> <i>bir timsâl-i hüsn Değirmencioğlu Ankaralı</i></p> <p><i>Tevfik Râşid Efendî⁷³</i></p> <p><i>Burada medfûndur</i></p> <p><i>Tevellüdü 1901</i> <i>Vefatı 1926</i></p> <p><i>27. Dezerember</i></p> <p><i>1926.</i></p>
AFL-13	AFL-14

⁷² Bakara Sûresi 156. Ayet: Biz Allah'a aidiz ve muhakkak O'na döneceğiz.

⁷³ Mezar taşındaki ifadeye göre Tevfik Raşit Efendi, Türkiye'nin Berlin Büyükelçisi Kemalettin Sami Paşa'nın maiyetinde çalışmış kişilerden biridir. Kemalettin Sami Paşa ise Kurtuluş Savaşı komutanlarından. Ayrıca Şeyh Sait ayaklanmasının bastırılmasını sağlamıştır. 1924-1934 yıllarında Berlin'de büyükelçilik görevinde bulunmuştur. O da 1934 yılında Berlin'de vefat etmiş ancak naaşı İstanbul'a getirilmiştir.

<p><i>İnnâli 'l-lâhi ve innâ ileyhi râci 'ûn</i></p> <p>Hier schläft</p> <p>Mein lieber Mann, unser guter Vater</p> <p>Der Kaufmann</p> <p>Nasib Galimoff</p> <p>31. 1. 1893 – 27. 3. 1959</p>	<p><i>Huve 'l-bâkî</i></p> <p><i>Zeyneb 'Înâyet Sirâc</i></p> <p>Z. E. Seraj</p> <p>19 Receb 1330 - 3 Receb 1378</p> <p><i>Kâbil</i> <i>Berlin</i></p> <p>5. July 1912 – 13 January 1959</p> <p>.....</p> <p>Afghanistan</p> <p>.....</p>
AFL-15	AFL-16
<p><i>İnnâli 'l-lâhi ve innâ ileyhi râci 'ûn</i></p> <p>Jsmail Mihoğlu</p> <p>geb. 1. 12. 1917</p> <p>gest. 5. 4. 1959</p>	<p><i>Merhûm Mes 'ûd 'Arûzî</i></p> <p>Massud Arouzi</p> <p>15. 5. 1899</p> <p>-</p> <p>3. 11. 1955</p>
AFL-17	AFL-18
<p><i>Huva 'l-lâhu</i></p> <p>Hakan Kavza</p> <p>Ruhuna Fatiha</p> <p>D. 1969 Ö. 1974</p>	<p><i>Cemîl Âğâzâde</i></p> <p>Hier scläft</p> <p>Mein lieber, unvergesslicher Mann</p> <p>Djamil Ağazade</p> <p>12. 1. 1892 – 13. 12. 1953</p>
AFL-19	AFL-20
<p><i>Huva 'l-bâkî</i></p> <p>Atilla Ön</p> <p>D. 14. 06. 1972</p>	<p><i>el-Merhûm</i></p> <p><i>Muzaffer Zeynel</i></p> <p>Muzaffer Zainal</p>

Ö. 25. 09. 1972	geb. 15. 9. 1918 in Bağdad gest. 1. 9. 1956
AFL-21	AFL-22
<i>Bismillâhirrahmânirrahîm</i> <i>Merhûm Alî Herovî mutevellid bender Pehlevî</i> <i>1915 dânişcû-yi rişte-i zovb âhen vefât</i> 16/3/1942 Ali Herovi 24. 3. 1915 16. 3. 1942	<i>Bismillâhirrahmânirrahîm</i> Şennur Doğru D. 5. 7. 1972 – Ö. 11. 12. 1972
AFL-23	AFL-24
Hier schläft gelieben und unvergessen Dr. Abbas Afschar + 5. 8. 1950 <i>Fî zimmeti 'l-lâhi</i>	<i>Ârâmgâh-ı</i> <i>Şâd revân</i> <i>Abbâs Mîrzâ Farmân Fermâiyân Sâlâr-i</i> <i>Leşker</i> <i>Piser-i Abdu 'l-Huseyn Mîrzâ Fermân</i> <i>Fermâ Tebea-i</i> <i>Îrân Mutevellid Şude der 1267</i> <i>ki 27 Urdibihişt (Mart) 1314 der Berlîn</i> <i>vefât numûde</i> Pr. c .bba. .ırza Salar Laschgar Fa. .n-f . aia 8. 5. 180 1. . 1935

AFL-25	AFL-26
<p><i>Kâle'l-llâhu Te'âlâ 'Azze ve Celle</i> <i>Eynemâ tekûnû yudrikkumu'l-mevtu⁷⁴</i> <i>Kâle Resûlu'l-lâhi sallallâhu 'aleyhi ve sellem</i> <i>Men mâteğarîben fekad mâte şehîden</i> <i>Kazâen ğâz ile zehirlenerek vefât eden Buhârâ</i> <i>Halk Şûrâlar Cumhûriyetinin⁷⁵ Berlîn Ticâret</i> <i>Heye'ti</i> <i>Âzâsı 'Îzâm Şâh Muhammed Şâh oğlu</i> <i>Vefâtı</i> <i>6 Rebî'u'l-evvel 1341</i> <i>27 Oktober 1922</i></p>	<p><i>Huve'l-hayyu'l-lezî lâ yemûtu</i> <i>Der behr şud humây-i 'azîmî ki tâ şevêd</i> <i>Der kâri âb-i nâk huner mend-u kâmyâb</i> <i>Âbeş be ber keşîd çû gevher ki lahze-i</i> <i>Çeşmeş reved ze zahmet-i bed gevherân be</i> <i>hâb</i> <i>Gevher be asl-i hîş hemî bâz geştü mând</i> <i>Der dest-i mâ yekî sadeş-i hâlî-yi harâb</i> <i>Âsûde şud der âb revâneş velîk geşt</i> <i>Der âteşi ğameş ciger-i merdû zen kebâb</i> <i>Ez nâhudâ-yi deryâ târîh-i ğark-i vey</i> <i>Kerdem suâl guft bicûy ez garîk âb</i> <i>1313</i> <i>Homa</i> <i>Azimi</i> <i>18. Juli 1934</i></p>
AFL-27	AFL-28
<p><i>Hângâh-i ebedî....</i> <i>Hasanzade</i> <i>Hassanzade</i> <i>8.9. 1902</i></p>	<p><i>Agha Ebrahim Kerimzadeh</i> <i>Nediat</i> <i>Tevellüt Eilis 5.8.1885</i> <i>Merhum Berlin 30.6.1943</i></p>

⁷⁴ Nisâ Sûresi, 78. Ayet: Nerede olursanız olun, ölüm size ulaşır.

⁷⁵ Buhara Halk Şurular Cumhuriyeti, 1920 ile 1925 yılları arasında bağımsız yaşayan daha sonra yeniden Sovyetler Birliği hâkimiyetine alınarak diğer Sovyet Cumhuriyetleri arasında paylaştırılan bir devlettir. Kurtuluş Savaşını desteklemiştir. Atatürk, bu ülkeden gelen heyeti kabulünde yaptığı 07.01.1922 tarihli konuşmada Buhara Halk Şurular Cumhuriyeti'ni dindâş ve kardeş ülke olarak nitelmiş ve iyi ilişkilerden duyduğu memnuniyeti dile getirmiştir (Mustafa Bıyıklı, *Mustafa Kemal Atatürk'ün Dış Politika Konuşmaları*, İstanbul: Hiperlink Yayınları: 37, (Ekim 2011), 40).

2.8. 1950	<i>Âgâ İbrâhîm Kerîmzâde Necât</i> <i>Mutevellid 1298 ... (Eilis)</i> <i>Fovt 1322 Berlin</i>
AFL-29	AFL-30
<i>Lâ ilâhe illa 'l-lâhu Muhammedun resûlu 'l-lâhi</i> <i>Kabru 'l-merhûm Abdullah Ahmed Vâlî</i> Abdalla Ahmed Waly Aus Alexandria Geb. 3. 8. 1904 Gest. 27. 4. 1936	.... <i>Vefât 1925 ... Tevellud 1898</i> 1925 1927
AFL-31	AFL-32
<i>Huva 'l-lâhu</i> Jussuf Hanitsch Prejepolye Ruhuna Fatiha D. 1888 Ö. 7. 7. 1969	<i>Hâzâ</i> <i>Kabru 'l-merhûm</i> <i>Mahmûd Abdurrahmân</i> <i>Mevlûd bi 'l-İskenderiyye fî</i> <i>21- 10- 1879</i> <i>Tuvuffiye biBerlîn fî 29- 8- 1926</i> Mahmoud Abdel- Rahman
AFL-33	AFL-34
<i>Kerîme</i> ..... Zehra tuvuffiye şa 'bân.. Ormea Sehra Kaschai 1901 1931	<i>el-Fâtiha</i> Özlem Zengin Do. 10. 5. 1974 Öl. 10. 13. 1974
AFL-35	AFL-36

<i>Ve huve'l-bâkî</i> Nusret Kızı Hülya Akcan Ruhuna Fatiha	
AFL-37	

6.4.Latin Alfabesiyle Yazılmış Mezar Taşları

Türk toplumu Latin Alfabesiyle yazılmış mezar taşları ile daha çok Atatürk tarafından 1928 yılında gerçekleştirilen Harf İnkılâbıyla tanışmıştır. Bu dönemden sonra mezar taşlarında görülen klasik kitabe formu ya tamamen kalkmış ya da bu bölümde daha kolay ifadeler yer almıştır. Ölenin ismi yani adres kısmı yerini korumuştur. Burada da oldukça sadeleşme görülmüştür. Dua kısmı da yerini korumakla birlikte bazen bundan da vazgeçildiği olmuştur. Ölüm ve doğum tarihlerine ise her zaman yer verilmiştir.⁷⁶ Berlin Türk Şehitliğinde Latin Alfabesi ile yazılmış taşlardaki ifadeler şöyle dile getirilmiştir:⁷⁷

Veli Şenol Ruhuna Fatiha Türkiye-Malatya 1926-1966	Arslan oğlu Keskin Özcan R. Fatiha Ö. 1975 3.6.1975	Mas Prasetyo Soeharto Lahir: 14. Djanuari 1931 Bandung/Indonesia Wafat: 18. April 1957	Oberst Djehangir Kazem-Bek 15. 3. 1894 17. 1. 1955
L-1	L-2	L-3	L-4
Murat Tepeli D. 12. 7. 73 Ö. 5. 4. 74 K' Tercan Ruhuna Fatiye	Hüvelbaki Sinan oğlu Nuri Yücel Ruhuna Fatiha D. 23. 7. 1973 Ö. 23. 9. 1973	Ürgüb'lü Süleyman Memiş D. 1925 Ö. 1971 Ruhuna: Fatiha	Hier ruht in Frieden Mein lieber Mann Unser guter Vater Hudadat Agaogli 1874 – 1939
L-5	L-6	L-7	L-8

⁷⁶ Hans-Peter Laquer, "Mezartaşlarında Harf Devrimi", *IX. Türk Tarih Kongresi Ankara, 21-25 Eylül 1981, Kongreye Sunulan Bildiriler*, Cilt III, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, (1989): 1378.

⁷⁷ Bu mezar taşlarının orijinal görüntüleri için bkz: Ek-8, L1-67.

Fatiha Adil Karakaga D. 13. 2. 75 Ö. 15. 2. 75	Hamo Ben Kemal 21. 6. 1902 6. 2. 1952 Unvergessen	Ali. O. Davut Şahin D. 9. 10. 1934. Ö. 19. 7. 1970. Ruhuna Fatiha	Türkiye'nin Kayseri vilayetinden Recep kızı Hikmet'ten doğma Ümran Özhan D Yeri 1938 Ö Yeri
L-9	L-10	L-11	L-12
Hüvelbâki Yalvaç Çetince kasa Yağcı Ailesi Ayşenur Doğumu: 16. 8. 1970 Ölümü: 10. 4. 1973 Ruhuna Fatiha	Gülten Bakir Do. 21. 4. 1940 Öl. 29. 4. 1970 Ruhuna Fatiha Gülten Bakir geb. 21.4.1940 gest. 29.4. 1970	Türkeli Maraş Atna Topal 9. 5. 1971 25. 8. 1971	Ömer kızı Neriman Yılmaz D. 14. 9. 1970. Berlin Ö. 19. 9. 1970 Ruhuna Fatiha
L-13	L-14	L-15	L-16
Akdağ Mehmet Do 9.8.1971 Öl 1.10.1971 Emine Do 9. 3. 1970 Öl 1.10. 1971 Tunceli	Scherli Achmedschin geb 25. 3 1896 Troizki gest 14 2 1958	Schakir Mohamedjanow Ufa-Bersk Jatembei-Auli 17. 10. 1891 . 21. 9. 1941	Mehdi Babazadeh Geb. 14. 5. 1886 in Hamadan Gest. 20. 9. 1946 in Berlin
L-17	L-18	L-19	L-20

<p>Çorlu Ereğlili Mehmet Oğlu Abdullah Ceylan Ruhuna Fatiha D. 10. 1. 1924 Ö. 1. 5. 19..</p>	<p>Dr. B. A. Kureshi M.A. Ph. D. Born in Ghaziabad India Died in Berlin On 31 St. May 1960</p>	<p>Trafik Kazası Murat Kurağ Ruhuna Fatiha D. 25. 1. 953 Ö. 5.3.972</p>	<p>Erzincanlı Yusuf oğlu Ercan Düz R - El Fatiha D. 27. 11. 1970 Ö. 1.1. 1971</p>
L-21	L-22	L-23	L-24
<p>Vedat Çevik Do. 4. 7. 1970 ...</p>	<p>... Rachima Russland ...1920 – 3.2.19..</p>	<p>Braham Ehrene Frankreich ...</p>	<p>... Safar Russland 8.1.1903 25. 2. 19..</p>
L-25	L-26	L-27	L-28
<p>... Türkei 16.8.1910 3.2.19..</p>	<p>... Raia Russland 6.2.1927 3.2. 19.. 1945</p>	<p>Urfalı Abdulrahman Elveren Ruhuna Fatiha D.1907 – Ö. 19. 1. 1975</p>	<p>Rasie Massoud - Ansari Geb. 28. März 1904 Gest. 28. Dezember 1935</p>
L-29	L-30	L-31	L-32
<p>Ali Rıza 1915 – 1935 Ruhuna Fatiha</p>	<p>Sevgili Kızımız Yaşam Pala'nın Ruhuna Fatiha 29.10.1974 – 1. 12. 1974</p>	<p>Hier Ruht Mein Unvergesslicher Gatte Mustafa Tschokay – Bey Ogly + 27. 12. 1941 52 Jahre Alt JOH. 15, 13</p>	<p>Canım Yavrumuz Çiğdem Kersü Ruhuna Fatiha D. 23.9.1974 Ö. 25.9.1974</p>
L-33	L-34	L-35	L-36

Bingöl Ayla 25. 1. 72 14. 8. 75	Merhum Prenses Mehpare Kadjar - Takı 13.3.1894 - 4.7.1989 Merhum Unutulmaz Sevgili Kocam ve Babamız Mehmed Takı Fabrikatör Doğum: Karabağ 31.12. 1878 Ölüm: Berlin 30. 6. 1947	Mansur Takı 23.7.1916 - 3.7.1961	Türkiye Cumhuriyeti Berlin Büyük Elçiliği Müsteşarı Orhan Şemsettin Bey Burada Gömülüdür 1884 1951
L-37	L-38	L-39	L-40

... ...eber mami vater sohn u. schwieger sohn Mehmed Nagmi 10.11.1897 + 30.1.1922 unvergesslich	İlim burçlarına uçarken başı Söndü bu genç güneş sabaha karşı Ey zair şad eyle ruhunu çünkü Her ömrün sonu bak bir mezar taşı Almanyaya tahsile gelmişken 6. IX. 1928 de Bir kaza neticesinde Vefat eden 1909 doğumlu Necati Hakkı Bey	Reşit Torunlar Ruhuna Fatiha D. 1905 Ö. 8.8.1974	Geb. ?1. 3. 19... Gest. 6. 1. 1924
L-41	L-42	L-43	L-44
Sevgili Kocam ve Babamız Hudadat Mum 1887 - 1953	Muhamed Schakir Schaibakoff 15.9.1892 4.5.1935	Sevgili Kocam Mühendis M. Emin Erman 1902 – 1957 Ruhuna Fatiha	Allah Baki İlknur Karadirek Ru. Fatiha 24.10.1973
L-45	L-46	L-47	L-48
Ömer Yağız 3. 6. 972 15. 2. 973 Emine Yağız D. 12. 11. 1974 Ö. 15.12.1974	M. Kemal Açıkalın 1921 - 1957	Zia Hilmi Bey Radiolog Doktor Binbaşı 1894 29 1 Kanun 1931	Alaattin Meriç Ruhuna Fatiha D. 22. 11. 1936 Ö. 2?. 11. 1970 Eskişehir
L-49	L-50	L-51	L-52

M. İsmet Caner 1922 - 1963	Kayserili Hamdi Aykoç Kızı Ayşe Aykoç Ruhuna Fatiha D. 5. 8. 1969 Ö. 7. 6. 1970	Türk ⁷⁸ Oğuz Karaca Ruhuna Fatiha D. 30. 8. 1969 Ö. 28. 8. 1970	Mahmud Mohamed Abdul Ela Geb. Kairo 1884 Gest. 1929
L-53	L-54	L-55	L-56

⁷⁸Şehitlikte etnik anlamda “Türk” kelimesinin geçtiği tek mezar budur. Bu mezar daha yaşını bile doldurmamış yaklaşık 11 aylık bir bebeğin mezarıdır. Mezar taşının alınlık kısmında yukarıya doğru bakan ay-yıldız motif oyma yöntemiyle işlenmiştir.

Hüvel Baki İzzet Kızı Safiye Ünal D. Y. Susurluk D. 23. 5. 1915 Ö. 8. 12. 1975	Biricik Oğlumuz Kemal in Ruhuna Fatih 20.08.1969-11.1. 1974	T.C. Hariciye Vekaleti Şube Müdürlerinden Ferit Burada Yatıyor Zair ... Hürmetle ... Doğduğu Tarih 15. 2. 1890 Öldüğü Tarih 12. 4. 19?1	Tülin Akyüz 18.11.70 18.1.73 Ruhuna Fatih
L-57	L-58	L-59	L-60
Halit Oğlu Kaya Sanlı Ruhuna Fatih D. 8. 4. 1969 Ö. 26. 6. 1969	Sevin Pehlivan Catalca ittaniye D. 24. 1. 1973 Ö. 7. 4. 1973 Ruhuna Fatih	Turkistan Akman	Ernişah Duman DO. 27.1.74 Öl. 20.9.75 Erzurum Ruhuna Fatih
L-61	L-62	L-63	L-64
Ömer Osman Akat Ruhuna Fatih	Sevgili Oğlumuz Kerim Saygılı Ruhuna Fatih D. 14. 2. 1973 Ö. 21. 3. 1975	Bourada Refik Recep Mahdumu Emin Recep Medfundur Doğumu Sene 1891 Vefatı Tarihi 13 Haziran 1931 dir	
L-65	L-66	L-67	

6.5.Yazıları Tahrip Olan veya Hiç Yazısı Olmayan Mezar Taşları

Bu taşların sayısı 19'dur. Bunların üzerinde herhangi bir kitabe veya yazı bulunmamaktadır. Dolayısıyla tarihi ve kime ait olduğu belli değildir. Bazı taşlarda ise yazı izine rastlansa da yazılar okunamaz hale gelmiştir.

Bu mezarların baş taşlarının büyük bir kısmı dikdörtgen şeklinde ve basit olarak hazırlanmıştır. Bazılarında ise üçgen, oval, kıvrımlı taşlar, sütunlar ve süslemeler dikkat çekmektedir.⁷⁹

7.Değerlendirme⁸⁰

Berlin Türk Şehitliğinde bulunan mezar taşlarının yazımında Arap, Fars ve Latin alfabesi kullanılmıştır. Bazı taşlarda yalnız Arap, bazılarında yalnız Fars bazılarında ise yalnız Latin alfabesi kullanılırken taşların bazılarında Arap alfabesiyle Latin alfabesi veya Fars alfabesiyle Latin alfabesi aynı taşta ortak kullanılmıştır.

Erkek ve kadın mezar taşlarının yanı sıra çocuk mezar taşları da şehitlikte yer almaktadır ki bunların büyük bir kısmı muhtemelen 1960'lı yıllarda Almanya'ya çalışmak için gelen Türk işçilerinin burada vefat eden çocuklarının mezarlarıdır. Çocukların vefat ettiklerindeki yaşları 2 gün ile 5 yaş arasında değişmektedir.⁸¹

7.1.Malzeme ve Teknik

Yörede kolay bulunan malzemelerin mezar taşı olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır. İşlenmesi kolay bir taş türü ile mermer kullanımı daha çok tercih edilirken betondan kalıp kullanılarak yapılan mezar taşları da bulunmaktadır. Taşların ve yazıların bir kısmı yıpranmıştır.

Mezar taşlarındaki yazıların yazımında genellikle zemin oyma ve motif oyma metodu kullanılmıştır.⁸² Ayrıca mezar taşlarının bazıları hazır harflerin mermere yapıştırılması tarzında bazıları da doğrudan boyama yöntemiyle yazılmıştır.⁸³ Bazılarında ise hem zemin oyma hem de harf yapıştırma metodu kullanılmıştır.⁸⁴

7.2.Mezar Tipleri

Berlin Türk Şehitliğinde mezarların en çok göze çarpan özelliği sadece başucu taşının olması ve bu taş esas alınarak çerçevesiz mezar yapısının oluşturulmasıdır. Çerçeveler genelde betondandır.⁸⁵ Başucu taşlarının çoğu mermerden ve kolay işlenebilen taşlardan yapılmıştır. Betondan yapılmış başucu taşları da görülmektedir. Şehitlikteki bazı başucu taşları ise anıt şekline dönüştürülmüştür ki bunların da bazıları taştan bazıları

⁷⁹ Bu gruptaki mezar taşlarının orijinal görüntüleri için bkz: Ek-9, YTO1-19.

⁸⁰Berlin Türk Şehitliğinde bulunan mezar taşlarının değerlendirilmesinde Hüseyin Muşmal ve Mustafa Çetinaslan'ın "Konya İli Beyşehir İlçesi Doğanbey Kasabası Mezar Taşları" adlı makalelerinde izledikleri yöntem kısmen örnek alınmıştır. (Bkz: Hüseyin Muşmal - Mustafa Çetinaslan, "Konya İli Beyşehir İlçesi Doğanbey Kasabası Mezar Taşları", *History Studies*, International Journal of History, (A Tribute to Prof. Dr. Şerafettin Turan), Volume 6, Issue 3, (April 2014): 255-262.

⁸¹ Berlin Türk Şehitliğindeki çocuk mezarları ve çocukların vefat ettikleri zamandaki yaşları şu şekilde tespit edilmiştir: Ek-7: AFL-19, 5 yaşında; AFL-24, 4 aylık; AFL-36, 8 aylık; Ek-8: L-13, 3 yaşında; L-15, 3 aylık; L-16, 5 günlük; L-17, 1 yaşında; L-24, 2 aylık; L-34, 2 aylık; L-36, 2 günlük; L-49, iki kardeş olup biri 8 aylık, diğeri 1 aylık; L-54, 1 aylık; L-55, 1 yaşında; L-58, 5 yaşında; L-61, 2 aylık; L-62, 3 aylık; L-64, 2 yaşında; L-66, 2 yaşında.

⁸² Zemin oyma metoduna örnek: Ek-7: AFL-21, motif oyma metoduna örnek: Ek-6: AF-14.

⁸³ Hazır harflerin yapıştırılması metoduna örnek: Ek-8: L-22, doğrudan boyama yöntemine örnek: Ek-7: AFL-8.

⁸⁴ Ek-7: AFL-26 ve AFL-28 hem zemin oyma hem de yapıştırma yöntemine örnektir.

⁸⁵ Ek-8: L-43.

mermerden yapılmıştır.⁸⁶ Anıt mezar taşları burayı farklı kılan özelliklerden biridir. Bu anıt tarzı şahide yapımının biraz da bulunulan yerdeki yerli kültürün etkisinden kaynaklandığı düşünülebilir. Ayrıca zaman içerisinde farklı dönemlerde üst üste definlerin yapıldığı görülmektedir.⁸⁷ Bu da muhtemelen yabancı bir ülkede çekilen yer darlığından kaynaklanmaktadır. Bazı mezarlar bir başucu taşı ve bir de kapak taşından oluşmaktadır.⁸⁸ Bunlar da farklılık arz etmektedir. Kapak taşının sanduka biçiminde yapıldığı mezarlar da bulunmaktadır.⁸⁹

7.3.Mezar Taşı Tipleri

Anıt şeklindeki başucu taşlarının dışında kalan taşların hemen hepsi dikdörtgen bir yapıya sahiptir. Bu taşların üst kısımları ise farklılık göstermektedir. Bazıları üçgen tepelikli⁹⁰ bazıları da sivri kemer tepeliklidir.⁹¹ Ayrıca yarım daire kemer tepelikli⁹² ve dilimli kemer tepelikli⁹³ taşlar da bulunmaktadır. Kısmen üçgen tepelikli ve pahlı olarak düzenlenmiş taşlara da rastlanmaktadır.⁹⁴ Bazı taşlar hem yarım daireli hem dilimli kemerli bazıları hem üçgen tepelikli hem dilimli kemerli olarak yapılmıştır. Dilimli kemerli bazı taşlarda tarağı andıran süslemeler görülmektedir.⁹⁵ Yere paralel olarak yerleştirilmiş yatık dikdörtgen biçiminde yani dikili olmayan yatık başucu taşları da bulunmaktadır.⁹⁶ Bazı taşlar ise bir kaide üzerine oturtulmuştur.⁹⁷ Bunların dışında Türk-İslam mezar taşı kültüründe pek görülmeyen biraz yabancı kültürü anımsatan tarzda kare biçiminde, yere tamamen yapışık taşlar da şehitlikte yer almaktadır. Bu taşların üzerinde “Türkei”, “Frankreich”, “Russland” gibi ifadeler yer almaktadır.⁹⁸

7.4.Süsleme

Berlin Türk Şehitliğindeki mezar taşlarının büyük bir çoğunluğu sade ve herhangi bir süsleme emaresi göstermezken bazılarında süslemeye önem verildiği görülmektedir. Özellikle anıt şeklinde yapılan başucu taşları başta olmak üzere bazı taşlarda sade mermer ve bazılarında renkli mermer kullanılmıştır. Kaliteli mermer kullanılması bile başlı başına süslemeye önem verildiğine işaret olarak yorumlanabilir. Bunun dışında

⁸⁶ Ek-7: AFL-7, 8, 9, 27; Ek-8: L-35, 38; Ek-9: YTO-14.

⁸⁷ Ek-7: AFL-9; Ek-8: L-38.

⁸⁸ Ek-9: YTO-2, 3, 4, 8, 9, 10, 11, 12, 17.

⁸⁹ Ek-6: AF-13.

⁹⁰ Ek-8: L-66.

⁹¹ Ek-7: AFL-33.

⁹² Ek-8: L-4.

⁹³ Ek-7: AFL-34.

⁹⁴ Ek-8: L-31.

⁹⁵ Ek-9: YTO-6.

⁹⁶ Ek-7: AFL-35.

⁹⁷ Ek-6: AF-17; Ek-7: AFL-14; Ek-8: L-42; Ek-9: YTO-5.

⁹⁸ Ek-8: L-27, 28, 29, 30.

oluşturulan şekiller, kullanılan motifler süsleme faaliyeti olarak değerlendirilmektedir. Şehitlikte hem yapı malzemesiyle hem de işçiliği ile dikkat çeken çok sayıda süslü taş bulunmaktadır.⁹⁹

7.5.Mezar Taşlarındaki Yazılar

Hemen her yerde olduğu gibi Berlin'deki Türk Şehitliğindeki mezar taşlarında da yazılarda genellikle kimlik bilgisi verilirken doğum ve ölüm tarihleri belirtilmiştir. Ayrıca mezarda bulunan kişinin ruhuna dua edilmesi istenmiştir. Bazı yazılarda kişinin ölüm sebebi üzerinde durulmuştur. Bazılarında da yaşayan insanlara ölüm üzerinden mesaj verilmiştir.

7.5.1.Başlangıç (Serlevha), Dua İfadeleri ve Ayetler

Berlin Türk Şehitliğindeki mezar taşlarında görülen bazı başlangıç ifadeleri şunlardır: *Allah*¹⁰⁰, *Allah bâkî*¹⁰¹, *Âramgâh-i Fazlullâh*¹⁰², *Ârâmgâh-ı Şâd revân*¹⁰³ *Bismillâhirrahmânirrahîm*¹⁰⁴, *el-Bekâu' li'llâhi*¹⁰⁵, *Fî zimmeti'l-lâh*¹⁰⁶, *Hângâh-i Ebedî*¹⁰⁷ *Huve'l-bâkî*¹⁰⁸, *Huvel'l-ğafûr*¹⁰⁹, *Huve'lhallâku'l-bâkî*¹¹⁰, *Huva'llâhu*¹¹¹, *Huve'l-hayyu'l-bâkî*¹¹², *Huve'l-hayyu'llezî lâ yemûtu*¹¹³, *Lâ ilâhe illa'l-lâhu Muhammedun resûlu'l-lâhi*¹¹⁴, *Ve huve'l-bâkî*¹¹⁵.

Dua ifadesi olarak da “*Merhûm*”¹¹⁶, “*el-Merhûm*”¹¹⁷, “*el-Merhûme*”¹¹⁸, “*Hâzâ kabru'l- merhûm*”¹¹⁹ gibi ifadelerin kullanıldığı görülmektedir.

⁹⁹ Ek-6: AF-6, süslü taşlardan biridir. Mavi boyalı zemin üzerine yeşil renkli yazı yazılmıştır. Yazı kısmı ayrıca süslü bir çerçeve içine alınmıştır. AF-13 mermer süsleme sanatının güzel örneklerinden biridir. Ek-7: AFL-1 ve 2, Bahattin Şakir ve Cemal Azmi Bey'in mezar taşları olup önceden bunlar çok sade bir görünümde basit taş iken sonradan yenileme yapılarak mermer işlemeciliğinin güzel örneklerinden biri haline getirilmiştir. AFL-7'nin yapı malzemesi taştır ama bu mezar taşı da taş işlemeciliği sanatının güzel örneklerindedir. AFL-8, 9 ve 28'de süslü taşlar arasında dikkat çekenlerdendir. Ek-8: L-32 ise hem mermer hem de taş işlemeciliği ile göze hitap etmektedir.

¹⁰⁰ Ek-6: AF-6.

¹⁰¹ Ek-8: L-48.

¹⁰² Ek-7: AFL-10.

¹⁰³ Ek-7: AFL-26.

¹⁰⁴ Ek-6: AF-15; AFL-23, 24.

¹⁰⁵ Ek-7: AFL-3.

¹⁰⁶ Ek-7: AFL-4.

¹⁰⁷ Ek-7: AFL-29.

¹⁰⁸ Ek-7: AFL-9, 16, 21; L-6, 13.

¹⁰⁹ Ek-7: AFL-12.

¹¹⁰ Ek-6: AF-13.

¹¹¹ Ek-7: AFL-19, 33.

¹¹² Ek-6: AF-1, 10, 24; Ek-7: AFL-7.

¹¹³ Ek-7: AFL-28.

¹¹⁴ Ek-7: AFL-31.

¹¹⁵ Ek-7: AFL-37.

¹¹⁶ Ek-6: AF-14; Ek-7: AFL-18; Ek-8: L-38.

¹¹⁷ Ek-7: AFL-8, 22.

¹¹⁸ Ek-6: AF-1.

¹¹⁹ Ek-7: AFL-34.

Berlin Türk Şehitliğindeki mezar taşlarının bazılarında içerisinde ölüm kavramı geçen veya ölümlerle alakalı görülen ayetlerden bazen tamamı bazen de seçilen bir kısmı yazılmıştır.¹²⁰

7.5.2.Yaşayanlara Yapılan Uyarı

Mezar ziyaretine gelenlere ölümü hatırlatmak, dünyanın geçiciliğini vurgulamak ve buna benzer daha başka sebeplerle uyarılarda bulunmak toplumda sıkça görülen bir durumdur. Berlindeki Türk Şehitliğinde bulunan mezar taşlarında da buna benzer ifadelerin yer aldığı görülmektedir. Mesela “*Ey Yaşâyân*” serlevhalı mezar taşı bu uygulamaya örnek olarak gösterilebilir.¹²¹ Ayrıca bir diğer mezar taşında yer alan “*İlim burçlarına uçarken başı / Söndü bu genç güneş sabaha karşı / Ey zair şad eyle ruhunu çünkü / Her ömrün sonu bak bir mezar taşı*” şeklindeki ifade bu konuda başka bir örnek teşkil etmektedir.¹²²

7.5.3.Durum ve Sebep Belirtme

Şehitlikteki abidede daha çok resmi ifadeler kullanılarak ölen kişilerin mesleğine ve ölüm sebebine vurgu yapılmıştır.¹²³ Abide dışındaki mezar taşlarının bazılarında ise mezarda bulunan kişinin hayatta iken sahip olduğu durum, bulunduğu konum ya da yaptığı iş belirtilmiştir.¹²⁴ Bazılarında ise ölüm sebebine yer verilmiştir. Mesela Dr.Bahattin Şakir ve Cemal Azmi Beylerin Ermeni terörüne kurban gittikleri mezar taşlarında vurgulanmıştır.¹²⁵ Ayrıca zehirlenme, trafik kazası gibi sebepler de yazılmıştır.¹²⁶

7.5.4.Yer Adları

Berlin Türk Şehitliğinin yabancı bir ülkede bulunması ve sadece Türklerin değil Almanya’da vefat eden ve ülkesine gönderilemeyen bütün Müslümanların defnedildiği bir yer olmasından dolayı mezar taşlarında bulunan yer adları çeşitlilik göstermektedir. Ülke olarak Türkiye¹²⁷, Azerbaycan¹²⁸, Afganistan¹²⁹, Buhara Halk Şuraları Cumhuriyeti¹³⁰, İran¹³¹, Hindistan (India)¹³², Endonezya (Indonesia)¹³³ adları geçmektedir.

Ülke adlarının yanı sıra mezar taşlarında geçen şehir ve kasaba gibi bazı yerleşim yerlerinin adları ise şunlardır: Ankara¹³⁴, Kazvin¹³⁵, Tebriz¹³⁶, Kâbil¹³⁷, Bağdat¹³⁸, Buhara¹³⁹, Eilil¹⁴⁰, İskenderiye¹⁴¹, Bandung¹⁴²,

¹²⁰ Ek-6: AF-2, 5, 15; Ek-7: AFL-11, 27.

¹²¹ Ek-7: AFL-14.

¹²² Ek-8: L-42.

¹²³ Ek-5: A8-1, 2, 3, 4, 5.

¹²⁴ Ek-6: AF-14; Ek-7: AFL-14; Ek-8: L-38.

¹²⁵ Ek-7: AFL-1, 2.

¹²⁶ Ek-7: AFL-27; Ek-8: L-23; L-42.

¹²⁷ Ek-8: L-1, 12, 29.

¹²⁸ Ek-6: AF-13, 16.

¹²⁹ Ek-6: AF-15, 17, 18; Ek-7: AFL-11, 16.

¹³⁰ Ek-7: AFL-27.

¹³¹ Ek-6: AF-19; Ek-7: AFL-13.

¹³² Ek-8: L-22.

¹³³ Ek-8: L-3.

¹³⁴ Ek-7: AFL-14.

Ürgüp¹⁴³, Kayseri¹⁴⁴, Yalvaç¹⁴⁵, Türkeli¹⁴⁶, Tunceli¹⁴⁷, Ufa¹⁴⁸, Hemedan¹⁴⁹, Çorlu¹⁵⁰, Erzincan¹⁵¹, Urfa¹⁵², Susurluk¹⁵³, Çatalca¹⁵⁴, Erzurum¹⁵⁵, Malatya¹⁵⁶.

7.5.5.Fatiha Kalıbı

Mezar ziyaretine gelenlerin fatiha okumalarını hatırlatmak ve teşvik etmek amacıyla mezar taşlarında en yaygın yazılan unsurlardan biri fatiha kalıbıdır. Berlin Türk Şehitliğindeki mezar taşlarında fatiha kalıbı olarak “*Fâtiha*”¹⁵⁷, “*el-Fâtiha*”¹⁵⁸, “*Ruhuna Fâtiha*”¹⁵⁹, “*R. Fâtiha*”¹⁶⁰ gibi ifadelerle rastlanmaktadır. Fatiha kalıbı olmayan mezar taşları da bulunmaktadır.¹⁶¹

7.5.6.Doğum ve Ölüm Tarihleri

Mezar taşlarındaki yazılar vasıtasıyla verilen en yaygın bilgilerden biri de doğum ve ölüm tarihleridir. Berlin Türk Şehitliğindeki abidede bulunan beş levhanın dördünde ölüm tarihi yazılıdır. Bir levhada ise muhtemelen bu tarihin yazılı olduğu kısım tahribata uğramış sonradan onarılırken tarih yazılmamıştır.¹⁶² Abideye göre şehitlikteki en eski mezar taşı Hicri 1213, Miladi 1798 tarihli olup Osmanlı Devleti’nin Prusya Sefiri Giritli Ali Aziz Efendi’ye aittir.¹⁶³ Zaten şehitliğin oluşumu da onun vefatıyla başlamıştır. Şehitlikteki en yeni tarihli mezar ise Miladi 1989 tarihli ikinci defin bir mezardır.¹⁶⁴ Doğum ve ölüm tarihleri hemen her mezar

¹³⁵ Ek-7: AFL-12.

¹³⁶ Ek-7: AFL-13.

¹³⁷ Ek-7: AFL-16.

¹³⁸ Ek-7: AFL-22.

¹³⁹ Ek-7: AFL-27.

¹⁴⁰ Ek-7: AFL-30.

¹⁴¹ Ek-7: AFL-34.

¹⁴² Ek-8: L-3.

¹⁴³ Ek-8: L-7.

¹⁴⁴ Ek-8: L-12.

¹⁴⁵ Ek-8: L-13.

¹⁴⁶ Ek-8: L-15.

¹⁴⁷ Ek-8: L-17.

¹⁴⁸ Ek-8: L-19.

¹⁴⁹ Ek-8: L-20.

¹⁵⁰ Ek-8: L-21.

¹⁵¹ Ek-8: L-24.

¹⁵² Ek-8: L-31.

¹⁵³ Ek-8: L-57.

¹⁵⁴ Ek-8: L-62.

¹⁵⁵ Ek-8: L-64.

¹⁵⁶ Ek-8: L-1.

¹⁵⁷ Ek-8: L-9.

¹⁵⁸ Ek-7: AFL-36.

¹⁵⁹ Ek-6: AF-23.

¹⁶⁰ Ek-8: L-2.

¹⁶¹ Ek-8: L-57.

¹⁶² Bkz: Ek-5: A8-1, 2, 3, 4, 5.

¹⁶³ Bkz: Ek-5: A8-1.

¹⁶⁴ Ek-8: L-38.

taşında görülmektedir. Ancak bazılarında sadece ölüm tarihleri yazılmıştır. Bazı taşlarda ise hem doğum hem de ölüm tarihleri yazılıdır. Bazı taşlarda tarihler hicri, bazılarında rumi ve bazılarında da miladi takvime göre verilmiştir. Hicri ve miladi tarihlerin birlikte yazıldığı da olmuştur. Üzerinde hiç tarih bulunmayan hatta hiçbir yazı işareti kalmayan zamanla korozyona uğramış ya da yıpranmış mezar taşlarına da rastlanmaktadır.¹⁶⁵

7.5.7.Yazı Tipleri

Berlin Türk Şehitliğinin yabancı bir ülkede olması mezar taşlarının işinin ehli hattatlar tarafından yazılmasına belki de engel teşkil etmiştir. Dolayısıyla Arap ve Fars alfabesiyle yazılmış yazıların birçoğunun taşra üslubunu¹⁶⁶ yansıtan yazı karakterleri taşıdığı hissedilmektedir. Bununla birlikte taşlardaki yazıların genel olarak sülüs¹⁶⁷ ve talik¹⁶⁸ hat özelliklerini taşıdıkları söylenebilir. Bazıları rika¹⁶⁹, bazıları kufi¹⁷⁰, bazıları divani,¹⁷¹ bazıları da nesih¹⁷² yazı türüyle yazılmıştır. Bazı yazıların hangi hat özelliklerini taşıdıkları net değildir.¹⁷³ AFL-5 nolu mezar taşında ise müsenna veya aynalı yazı örneği görülmektedir.¹⁷⁴

¹⁶⁵Yazıları Tahrip Olan veya Hiç Yazısı Olmayan Mezar Taşları (YTO) grubunda bulunan taşların hepsi tahribata uğramış ve yazıları okunamaz hale gelmiştir.

¹⁶⁶ Muşmal - Çetinaslan, “Konya İli Beyşehir İlçesi Doğanbey Kasabası Mezar Taşları”, s. 261.

¹⁶⁷ Ek-5: A8-1, 2, 3, 4, 5; Ek-6: AF-13, 14, 25; Ek-7: AFL-20, 21, 33, 34.

¹⁶⁸ Ek-6: AF-1, 3, 4, 5, 6, 8, 9, 10, 11, 12, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23; Ek-7: AFL-6, 10, 12, 13, 14, 16, 18, 22, 23, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 32.

¹⁶⁹ Ek-7: AFL-3, 15, 36.

¹⁷⁰ Ek-7: AFL-4.

¹⁷¹ Ek-6: AF-2.

¹⁷² Ek-6: AF-7; Ek-7: AFL-8, 17, 25.

¹⁷³ Ek-6: AF-15 (Besmele ve ilk satır harf ölçülerine uyulmadan yazılmış nesih, son üç satır talik yazılmıştır), 24 (Hat türü belirgin değildir); Ek-7: AFL-1(İlk satır icaze hattı yani sülüs-nesih karışımı son üç satır rika), 2 (İlk satır icaze sonlar rika), 7 (Hat türü belirgin değildir), 9 (İlk iki satırı talik, alt iki satırı sülüs), 11 (İlk satır rika, alt kısım talik), 19 (İbtidai yazı), 24 (Bozuk hatla besmele), 35 ve 37 (Hat türü belirgin değildir).

¹⁷⁴ Bu konuda yeterli bilgi edinmek için bkz: Şemsettin Ziya Dağlı, “Hat Sanatımızda Resimsel Bir Yaklaşım Aynalı Yazılar”, *Akdeniz Sanat Dergisi* 6, sy 11, (2013): 235-250.

Sonuç

Berlin Türk şehitliğinin temeli Osmanlı Sultanı III. Selim'in Prusya Krallığı nezdine gönderdiği ilk daimi elçilerden biri olan Giritli Ali Aziz Efendi'nin görevi başında iken Berlin'de vefat etmesiyle atılmıştır. Berlin'de kayıtlara geçen ilk Osmanlı mezarı Ali Aziz Efendi'ye aittir. Sonradan vefat eden elçilik görevlileri ve diğer bazı Osmanlı vatandaşlarının bu mezarlığa defnedilmesiyle sayı artmıştır. Alman makamlarının talebi doğrultusunda bu ilk mezarlığın yeri değiştirilmiş ve bugünkü Berlin Türk Şehitliği oluşturulmuştur. Sultan Abdülaziz tarafından Berlin Türk Şehitliğinde yaptırılan abideye Berlin'de vefat eden Osmanlı elçilik görevlileri ve vatandaşlarından ilk beş kişinin adı işlenmiştir. Bu kişilerin şehitlikte mezar taşlarının olmadığı görülmüştür. Abide Osmanlı sanatının, kültürünün izlerini taşımaktadır. Abide dışında şehitlikteki diğer mezar taşları için aynı şeyi söylemek mümkün değildir. Şehitlikte bulunan ve tarafımızdan fotoğrafları çekilerek incelenen yaklaşık 150 mezarın hiçbirinde ayakucu şahidesi bulunmamaktadır. Yatay mezar taşları da dahil mezarların hepsinde başucu şahidesi mevcuttur. Başucu şahideleri ise çok çeşitlilik göstermektedir. Bazı başucu şahideleri mezar taşından ziyade anıta dönüştürülmüştür. Mezar taşlarının fotoğrafı çekilirken hiçbir müdahalede bulunulmamış, toprağı kazma ya da temizlik yapılmamıştır. Hatta bir yaprak bile kıvıldatılmamıştır. Mevcut görüntü ile yetinilmiştir. Zira (L.52) nolu mezar taşında en belirgin olarak görüldüğü üzere bir yaprak tarafından kapatılan bir rakam okunamamıştır. Benzer durum birçok mezar taşında yaşanmıştır. Osmanlı mezar taşlarında yaygın olarak görülen "sarıklı başlık" örneğine bu şehitlikte hiç rastlanmamıştır. Bu şehitlikteki bazı mezarlara birden fazla defin yapılmıştır. Bu da mezar taşlarından anlaşılmaktadır. Bu durumun yabancı bir ülkede çekilen yer darlığından kaynaklandığı tahmin edilmektedir. Aynı mezarlık içinde Arap, Fars ve Türk ya da Latin alfabesiyle yazılmış mezar taşları olduğu gibi aynı mezar taşında farklı alfabelerle yazılmış yazılar da bulunmaktadır. Berlin Türk Şehitliğindeki mezar taşlarında süsleme motifi olarak doğrudan Türk bayrağı, ay-yıldız, hilal, sekiz ve beş köşeli yıldız, siyah-kırmızı ve yeşil renkli Afganistan bayrağı ve bazı bitkisel süsleme unsurları kullanılmıştır. Buradaki mezar taşlarından Latin alfabesiyle Türkçe yazılanların bir kısmının çok az Türkçe bilen ya da hiç bilmeyen ustalar tarafından yazıldığı tahmin edilmektedir. Zira yapılan imla hataları bunu göstermektedir. Bazı taşlar ise Osmanlı Türkçesi, Arapça, Farsça ve Almanca yazılmıştır. Türklerin yanı sıra Afgan, İran, Azerbaycan uyruklu olup Almanya'da yaşayan ve çeşitli sebeplerle burada vefat eden birçok Müslümanın cenazesi de şehitliğe defnedilmiştir. Bu mezar taşları Türk ve İslam dünyasının Almanya'daki izleridir. Ancak bu izler üzerinde Alman kültürünün başka bir ifadeyle hâkim kültürün etkileri de görülmektedir. Baş şahidelerinin anıta dönüştürülmesi, yere tamamen yapışık ya da yatay koyulan kare mezar taşlarının görülmesi gibi hususlar bölgedeki hâkim kültürün etkileri olarak değerlendirilmektedir. Berlin Türk Şehitliği, Osmanlı Devletinden

günümüze intikal eden ve aynı zamanda Almanya'da bulunan diğer Müslüman grupların da cenazelerinin defnedildiği ortak bir mezarlık olması bakımından Türk-İslam kültürünün yurtdışındaki bir yansıması olarak ayrıca önem arz etmektedir.

Kaynaklar

B.O.A;HAT, 177-7815, Belge Tarihi: H-29-12-1209.

B.O.A;HAT, 205-10689, Belge Tarihi: H-19-05-1211.

B.O.A;HAT, 221-12267, Belge Tarihi: H-27-01-1212.

B.O.A;HAT, 185-8676, Belge Tarihi: H-29-12-1212.

B.O.A;C.HR,111-5523, Belge Tarihi: H-27-05-1213.

B.O.A;HAT, 140-5808, Belge Tarihi: H-29-12-1217.

B.O.A;HAT, 950-40829, Belge Tarihi: H-11-03-1254.

B.O.A;C.HR,122-6092, Belge Tarihi: H-29-12-1255.

AKKAYA, K., “Mezâristan-ı İslâmî ya da Berlin Şehitlik Câmî Mezârlığı.” *Sabah Ülkesi*, sy. 35 (Nisan 2013): 70-75.

ASLANAPA, O., “III. Sultan Mustafa’nın Berlin Elçisi Ahmet Resmi Efendi İle İlgili Tasvirler”, XV. *Türk Tarih Kongresi Ankara: 11-15 Eylül 2006 Kongreye Sunulan Bildiriler* Cilt IV, Kısım IV, Osmanlı Tarihi-D, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, (2010): 2035- 2037.

BAYSUN, M. C., “Ali Aziz Efendi”. *MEB. İslâm Ansiklopedisi*, 2: 154-155, Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi, 5. Baskı, 1997.

BEYDİLLİ, K., *1790 Osmanlı-Prusya İttifâkı (Meydana gelişi-Tahlili-Tatbiki)*, İstanbul: Gürkay Matbaacılık, 1984.

....., *Büyük Friedrich ve Osmanlılar – XVIII. Yüzyılda Osmanlı-Prusya Münasebetleri*, İstanbul: Güryay Matbaacılık, 1985.

BIYIKLI, M., *Mustafa Kemal Atatürk’ün Dış Politika Konuşmaları*, İstanbul: Hiperlink Yayınları: 37, 1. Baskı, Ekim 2011.

BİCİK, M., *Ermeni Terörü Soykırım Yalanı*, Ankara: Tutku Yayınevi, Şubat 2015.

ÇİÇEK, H., *Dr. Bahattin Şakir İttihat ve Terakki'den Teşkilatı Mahsusa'ya Bir Türk Jakobeni*, İstanbul: Kaynak Yayınları, 2.Baskı, Nisan 2007.

DAĞLI, Ş. Z., “Hat Sanatımızda Resimsel Bir Yaklaşım Aynalı Yazılar.” *Akdeniz Sanat Dergisi* 6, sy. 11 (2013): 235-250.

DURSUN, D., “Almanya-Tarih”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 2: 510-520, İstanbul: TDV Yayınları, 1989.

HACIFETTAHOĞLU, İ., “Birinci Dünya Harbi Döneminin Az Tanınan Bir Siması: Trabzon Valisi Cemal Azmi Bey.” *Türk İdare Dergisi*, sy. 435 (Haziran 2002): 247-268.

HANİOĞLU, M. Ş., “Talat Paşa (1874-1921) Osmanlı Sadrazamı”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 39: 502-503, İstanbul, TDV Yayınları, 2010.

KURTARAN, U., “Osmanlı Prusya İlişkilerinin Gelişiminde Prusya Elçisi Karl Adolf Von Rexin'in Faaliyetleri (1755-1761).” *Uluslar arası İlişkiler* 12, sy. 47 (2015): 115-131.

LAQUER, H. P., “Mezartaşlarında Harf Devrimi”, *IX. Türk Tarih Kongresi Ankara, 21-25 Eylül 1981, Kongreye Sunulan Bildiriler*, Cilt III, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, (1989): 1373-1379.

MUŞMAL, H. - KUNT, İ. - ÇETİNASLAN, M., “Beyşehir Eşrefoğlu Süleyman Bey Külliyesindeki Türbelerde Yer Alan Mezar Taşları.” *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, sy. 35 (2014): 165-215.

MUŞMAL, H. - ÇETİNASLAN, M., “Konya İli Beyşehir İlçesi Doğanbey Kasabası Mezar Taşları.” *History Studies, International Journal of History, (A Tribute to Prof. Dr. Şerafettin Turan), Volume 6, Issue 3, (April 2014): 253-294.*

OKAY, M. Orhan, “Aziz Ali Efendi Devlet Adamı, Şair ve Mutasavvıf”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 4: 333-334, İstanbul, TDV Yayınları, 1991.

ÖZADAM, İ., *Urbanstrasse'den Colombiadamm'a Akan Bir Hikâye*, Uşak, 2015.

SCHMIEDE, H. A., *Osmanlı ve Prusya Kaynaklarına Göre Giritli Ali Aziz Efendi'nin Berlin Sefareti*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı (Yuluğ Tekin Dizgi, Uluğ Bey Film ve Kutluğ Han Tasarlama) Merkezinde baskıya hazırlanmıştır, (basım yeri ve tarihi yoktur).

SÜRMEİLİ, S., “Nuri (Killigil) Paşa'nın Trablusgarp Savaşı Hatıraları.” *Atatürk Üniversitesi Atatürk ilkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Dergisi* 1, sy. 1 (2012): 137-170.

ŞEYHÛ, R., *Mecâni'l-Edeb fi Hadâiki'l-'Arab*, Cilt 1-6, Beyrut: Mat-ba'atu'l-Âbâi'l-Mesû'iyî, 1913.

TOP, M., “Hakkari’deki Osmanlı Devri Mezar Taşları”, *XIII. Türk Tarih Kongresi Ankara, 4-8 Ekim 1999, Kongreye Sunulan Bildiriler*, Cilt III, Kısım II, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, (2002): 1291-1308.

UCA, A., *İttihad ve Terakki liderlerinden Bahaeddin Şakir Bey*, Cilt 1, 2, Konya: Kömen Yayınları, Nisan 2015.

ÜÇÜNCÜ, U., *Milli Mücadele Döneminde Trabzon’da İttihatçılık*, Yüksek Lisans Tezi, Karadeniz Teknik Üniversitesi, Ağustos 2006.

YAVUZ, M., “Berlin’de Türk İslam Mimarisi.”, *Sanat Dergisi*, sy. 14 (2008): 87-93.

https://en.wikipedia.org/wiki/Mohamed_Bach_Hamba (10. 06. 2019).

<https://kueltour.wordpress.com/tarihi-anlar-geschichtliche-momente/berlin-sehitlik-cami-mezarligi/> (07. 07. 2019).

https://tr.wikipedia.org/wiki/Cemal_Azmi_Bey (23. 05. 2019).

<http://www.ttk.gov.tr/genel/tarih-cevirme-kilavuzu/> (01. 07. 2019).

Ekler

Ek-1

			
A1: Türk şehitliği levhası ile cenaze defin ve nakil firmasının levhası	A2: Türk şehitliği anıtı	A3: Türk şehitliği anıtındaki Türkçe açıklama	A4: Türk şehitliği anıtındaki Almanca açıklama

Ek-2

A5: Berlin Türk Şehitlik Camii önünde bir Cuma namazı sonrası

Ek-3

A6: Berlin Türk şehitlik camii

A7: Berlin Türk şehitliği genel görünümü

Ek-4

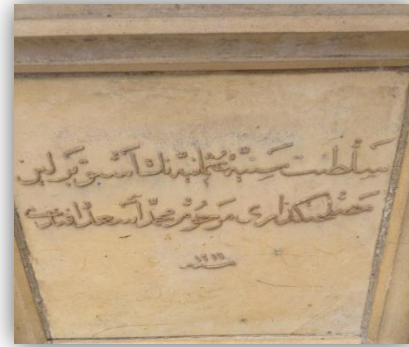

A8: 1867 Yılında Abdülaziz tarafından Berlin Türk şehitliğine yaptırılan abide

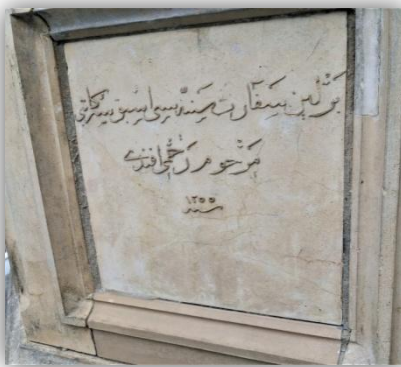
Ek-5: Berlin Türk Şehitliği Abidesindeki Levhalar

A8-1

A8-2

A8-3

A8-4

AF-3

AF-4

AF-5

AF-6

AF-7

AF-8

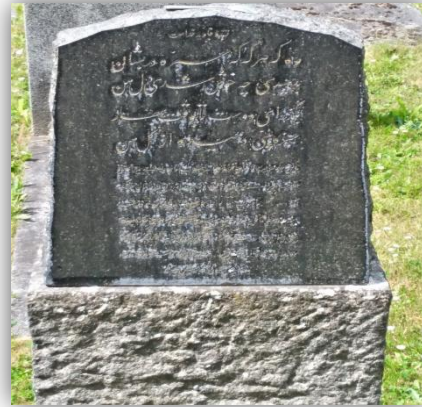
AF-9

AF-10

AF-11

AF-12

AF-13

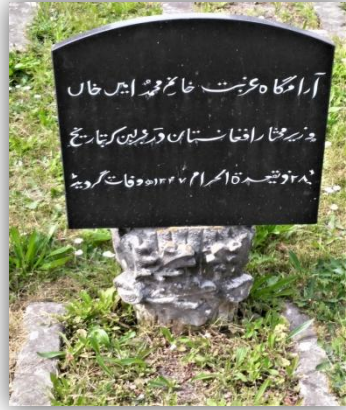
AF-14

AF-15

AF-16

AF-17

AF-18

AF-19

AF-20

AF-21

AF-22

AF-23

AF-24¹⁷⁵

AF-25

¹⁷⁵ Aşağıda yer verilen internet kaynağında görüldüğü gibi yukarıdaki mezar taşına eskiden yapışık olan yeşil pano, mezar taşlarını fotoğrafladığımız sırada AF-24 nolu taşın önüne konulmuş durumda bulunmuştur. Ancak bu pano tarafımızdan okunamamıştır. Sabit olmadığı için de kaybolma riski mevcuttur. (<https://kueltour.wordpress.com/tarihi-anlar-geschichtliche-momente/berlin-sehitlik-cami-mezarligi/>)(07. 07. 2019).

Ek-7: Berlin Türk Şehitliğinde Arap, Fars ve Latin Alfabeleriyle Yazılmış Mezar Taşları

 <p>Dr. BAHÂDDİN ŞAKİR İTTİHAD VE TERAKKİ CEMİYETİ ÜYESİ DOĞUMU : İSTANBUL - 1874 ERMENİ TERÖRİSTLERCE ŞEHADETİ - 1922</p> <p>بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ اتحاد وترقي جمعیت اعضاء طوع و نودا استانبول ۱۸۷۴ ارشد و شهید به شهادت ۱۹۲۲</p> <p>MITGLIED DES KOMITTEES FÜR EINHEIT UND FORTSCHRITT GEB. 1874 IN ISTANBUL ERMORDET AM 17. APRIL 1922 DURCH ARMENISCHE TERRORISTEN RUHUNA EL-FATIHA</p>	 <p>CEMAL AZMİ BEY ESKİ TRABZON VALİSİ DOĞUMU : ARAPGİR (MALATYA) - 1866 ERMENİ TERÖRİSTLERCE ŞEHADETİ - 1922</p> <p>بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ اسکے پلڑوں واپسی طوع و نودا بکرکیر ۱۸۶۶ ارشد و شهید به شهادت ۱۹۲۲</p> <p>EHEMALIGER GOUVERNEUR VON TRABZON GEB. 1866 IN ARAPGİR (MALATYA) ERMORDET AM 17. APRIL 1922 DURCH ARMENISCHE TERRORISTEN RUHUNA EL-FATIHA</p>
<p>AFL-1</p>	<p>AFL-2</p>
 <p>البياء لل قبر المرحوم زهير محمد السلي STUD. ARCH. ZUHEIR M. ASALI GEB. 25. 5. 1933 IN JAFFA GEST. 7. 10. 1958 IN BERLIN.</p>	 <p>في ذرية الله HIER RUHT GELIEBT UND UNVERGESSEN BABA HOSSEIN 2. 2. 1890 - 6. 6. 1955</p>
<p>AFL-3</p>	<p>AFL-4</p>

AFL-5

AFL-6

AFL-7

AFL-8

AFL-13

AFL-14

AFL-15

AFL-16

AFL-17

AFL-18

AFL-19

AFL-20

AFL-21

AFL-22

AFL-23

AFL-24

AFL-25

AFL-26

AFL-27	AFL-28
	
AFL-29	AFL-30
	
AFL-31	AFL-32

	
AFL-33	AFL-34
	
AFL-35	AFL-36
	
AFL-37	

Ek-8: Berlin Türk Şehitliğinde Latin Alfabesiyle Yazılmış Mezar Taşları

			
L-1	L-2	L-3	L-4
			
L-5	L-6	L-7	L-8
			
L-9	L-10	L-11	L-12
			

L-13	L-14	L-15	L-16
L-17	L-18	L-19	L-20
L-21	L-22	L-23	L-24
L-25	L-26	L-27	L-28
L-29	L-30	L-31	L-32

			
L-33	L-34	L-35	L-36
			
L-37	L-38	L-39	L-40
			
L-41	L-42	L-43	L-44

			
L-45	L-46	L-47	L-48
			
L-49	L-50	L-51	L-52
			
L-53	L-54	L-55	L-56
			

L-57	L-58	L-59	L-60
			
L-61	L-62	L-63	L-64
			
L-65	L-66	L-67	

Ek-9: Berlin Türk Şehitliğinde Yazısı Olmayan veya Yazısı Olup da Okunamayacak Kadar Tahrip Olmuş Mezar Taşları

			
YTO-1	YTO-2	YTO-3	YTO-4

			
YTO-5	YTO-6	YTO-7	YTO-8
			
YTO-9	YTO-10	YTO-11	YTO-12
			
YTO-13	YTO-14	YTO-15	YTO-16
			
YTO-17	YTO-18	YTO-19	